

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-ге үнүп
эгерээн

№ 134-135
(17464-465)

2007 чылдың
НОЯБРЬ 1,
четверг

Номерни парялгаме
дужааганы:
график өзугаар — 21.00,
хөрөк кырында — 17.30.
Садар өрттээ 5 рубль.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

КУШ-АЖЫЛЫН БЕДИИ-БИЛЕ ҮНЕЛЭЭН

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаткан республиканың ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының мурнакчыларынга ук шаңналдарны дүүн, октябрь 31-де, Чазак бажыңыга тывыскан.

Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң Чарлыы-биле кадык камгалал адырынга кириген ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының килдис начальниги Лидия Мижит-ооловна Оюнга, Кызылдың №1 муниципалдыг божуур бажыңының кол эмчизиниң оралакчызынга ажылдап турган Татьяна Ивановна Махагаровага «Россия

Ш. Кара-оолдуң И.В. Толстоносовка байыр чедирип турары.

Р. Кенденбиль аттыг музыка-уран чүүл школазының башкызы Нина Монгушка «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» атты тывысканы.

Федерациязының алдарлыг эмчизи» хүндүлүг аттың хөрөк демдектерин, дипломнарын Шолбан Валерьевич тывыскан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдуң Чарлыы-биле кадык камгалал адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш республиканың онкология эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи турган Аргина Дмитриевна Палага «Тыва Республиканың Улустуң эмчизи» хүндүлүг атты тывыскан.

Орук тудуунга ачы-хавыязы база кызымаккай ажылы дээш Тыва Республиканың «Шылга-

раңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле «Восток» кызыгаарлат-тыгган харысалгалыг бүдүрүлгениң директору Сергей Васильевич Уюсовту шаңнаан.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты РФ-тиң Айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргеле-линиң начальнигиниң оралакчызы Игорь Валерьевич Толстоносовка тывыскан.

Тыва Республиканың алдарлыг аттарын болгаш ТР-ниң Чазааның Даргазының Хүндүлүг бижиктерин өске-даа шаңнаткан кижилерге тывыскан.

Шаңнатканнар күш-ажылын бедии-биле үнелеп көргени дээш ТР-ниң Чазаанга, оон Даргазынга өөрүп четтиргенин илереткеш, Тываның бурунгаар хөгжүлдези дээш ам-даа кызымак ажыл-даарын азааннар.

Шолбан Кара-оол шаңнатканнарда байыры чедиргеш, оларның ажылынга бедик үнелелди берген, бо кайгамчыктыг кижилерге чоргаарланып, идегеп, бузуреп турарының чылыг сөстөрүн чугаалаан.

Бистиң корр.

Василий Балчый-оолдуң тырттырган чуруктары.

ЧАА ААЛЧЫЛАР БАЖЫҢЫ НЕМЕЖИР

Россияның Президентизи Владимир Путинниң Азияның төвүнче келгеш барганының соонда, Тывага хамаарыштыр хенертен улгаткан турисчи сонургал республикага шыңгыы нарын айтырыгны тургузар хире Тываның найысылалының аалчылар бажыңнары Саян артындан кээп турар аалчыларны ам безин сыңырып шыда-вайн турар. Безин чаа туткан Буян-Бадырғы аттыг аалчылар бажы-нын ажылдалга киригени-даа айтырыгны шиитпирлеп шыдаваан.

Кызылга аалчылар бажыңын тударынга сонургалдыг инвесторлар дилээшкини сөөлгү 3 ай дургузунда тус черниң сайгарлыкчыларының болгаш Россияның бизнесменнериниң аразынга чоруттунуп турган. «Тываже инвестицияларны идеккейлиг хаара тудар, турисчи индустрияны хөгжү-дер дээн бистиң планнарывык, бир эвес бөгүндөн эгелеп чогуур инфраструктурданы – конференц-залдарны, делгелге төптерин база аалчылар бажыңнарын тудуп эге-

левес болзувусса, ол чүгле план-сорулгалар болуп хевээр артып каап болур» деп, Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол Тываның Экономика яамызынга Россияның регионнарының инвестиция тала-зы-биле кайы хире сонуурганчы-нынга тураскааткан Күрүне чөвүлелинге киришкениниң түн-нелдериниң талазы-биле болуп эрткен хуралга демдеглээн.

Октябрь 27-де Чазак Бажы-ныңа Кызылга 4 сылдыстыг аал-чылар бажыңын тударынын тала-зы-биле ажылчын хурал болуп эрткен. Аңаа сонургалдыг бүгү-ле албан-организациялардан тө-лээлер киришкен.

(Уланчызы 2-ги арында).

Чагыдылга

АКЦИЯ: 20 хуу чийгелде

«Россияның почтазы» ФКУБ октябрь 26-дан ноябрь 4-ке чедир «Бүгү-россияның чагыдылга декадазы» акцияны чорудуп турар. 2008 чылдың 1-ги чартык чылының чагыдылганын бо акция чоруп турар үеде кылып алыр болза, чагыдылга 20 хуу чийгелделиг болур.

Чагыдылга — 2008 (I)

"ШЫН" — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2008 чылдың бирги чартык чылында чагыдылганы Тываның бүгү почта салбырларында, «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде чоруп турар.

Бирги чартык чылда чагыдылганың өрттээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 423,06 рубль
Пенсионерлерге, инвалидтерге — 369,18 рубль
Албан черлеринге (организацияларга) — 463,08 рубль

Үш айда:

Хууда чагыдыкчыларга — 211,53 рубль
Пенсионерлерге, инвалидтерге — 184,59 рубль
Албан черлеринге (организацияларга) — 231,54 рубль

«Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде чагыдылга өрттээ:

Чартык чылда — 186 рубль.

Үш айда — 93 рубль.

Бир айда — 31 рубль.

«Тывапечать» КХН-ниң киоскилери дараазында чуртта-чылыг черлерде бар: Кызыл-Мажалык, Ак-Довурак, Постоянный, Самагалдай, Чадаана, Шагаан-Арыг, Сарыг-Сеп, Туран, Бай-Хаак, Каа-Хем №17.

Тайылбыр: редакция чагыдылга өрттээн улгаттырбас сорулга-биле почтага моон мурнунда турган чийгелделиг өрттерин кирип каан турган, ынчалзажок олар Москвадан боттарының өрттерин немей салып алганнар.

«Тывапечать» КХН-ге чагыдылга кылгаш, солунну оон киоскилеринден барып алырын дыңнадып тур бис.

Хүндүлүг чонувус,

«Шын» солунну чагыдып алыңар.

ЯМЫЛАРДА КАДРЛАР СОЛЧУЛГАЗЫ

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының сайыдынын бирги оралакчызынга Раушан Сандаи-оол томуйлаткан. Ол оон мурнунда республика №1 эмнелгезиниң улуг эмчизиниң оралакчызы турган. Ындыг чарлыкка 30-де болуп эрткен Чазак хуралында Чазак Баштыңы ат салган. Шолбан Валерьевич ол эрге-дужалга ажылдап турган Наталья Воверенениң өске ажылче шилчээни-биле аңаа ак сеткилдиг ажылы дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Саң-хөө сайыдынын бирги оралакчызынга Урана Давааны бадылаан, а сайыттың өске оралакчызынга Валерий Оюн бадылаткан. Чазак Даргазы Валерий Оюнга байыр чедиргеш, республика бюджетиниң орулгалыг кезээ улгадырынга оон ролу улуг болурунга бузуреп турарын чугаалаан.

АЖЫЛДАП ШЫДААР ПАРЛАМЕНТ ХЕРЕК

Амгы үеде Күрүмэ Думазынга соңгулдалар-биле холбаштыр республиканың чоңунуң политиктиг иделкейи көдүрлүп орат. Ооң херечизи — редакцияда кээп турар политикага хамгарышкан чагаалар болгаш телефон дамчыштыр кирген айтырыглар, самалдар... Оларның чамдыктары чурттуң Президентизи В.В. Путинниң «Чаңгыс демниг Россия» партиязының даңзын баштай берген чылдаганын сонуурган турарлар. Аңаа харыялары-биле Президентиниң чоокта чаа кылганы телеэфирге кыска тайылбырын парладыыс.

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының съездинге партия кежигуну звес кижини мен, ыңчалза-даа «Чаңгыс демниг Россияның» даңзын баштаарыңа чөпшээрелди бердим деп чугаалаан мен. Чүге чөпшээрел берген мен, ыңчал?

90 чылдарның эге болгаш ортаагы үелерин сактып көрээли. Парламент ажилдап шыдаас, Дума ажилдап шыдаас турган үеде бодап кылдырган, чогумчалыг хензиг-даа шийтир хүлээп алыры берге турган. Чурттуң экономиказынга болгаш социал адырынга хамаарышкан популисци шийтирлерни ыңчан бажын ажыратулуп ал турган. Экономиканы болгаш социал адырны хөгжүдөр талазы-биле чаңгыс-даа огулуг шийтир хүлээп алдырмаан. Ол хиреде чоңунуң орулгазын үне чок болдуруу шийтирлер, күрүмэниң социал адырны хүлээлгелериниң талазы-биле популисци шийтирлер хүлээп алдынгылаан. Оларны шийтирлээри болдунмай барган, чүге дээрге олар бюджеттин орулгаларындан элээн каш катал хөй акша негээр болган.

2007 болгаш 2008 чылдарда парламенттиге соңгулдалар болгаш президент соңгулдалары болур. Маңаа, Кремльге, өске кижини ажилдаар ыңдык болганда, бистин күрүмэвистин хөгжүлдесиниң турум угланышкынын хөөзөр арттырары, сөөлгү чылдарда хүлээп алдынып турган шийтирлерни боттандырырынга салгакчы чорукту камгалаары эң чугула болуп турар. Национал телевизиялар дугайында, көдээ ажил-агыны болгаш кадык камгалалды, өөредилгени, чепсектиг күштерни хөгжүдөр дугайында үстүнде чугаалаан мен. Өске угланышкындар талазы-биле, чуртталга-коммунал ажил-агый талазы-биле, элп эргижирзэн бажындардан чоңуну көжүрериниң талазы-биле, экономиканың инновация адырларын сайырадыр талазы-биле база чугаалаан мен. Бис чүгле шийтирлер хүлээп алган звес, бо сорулгаларны боттандырыры-биле күрүмэ курлавырларын дыка хөй чылдарга бурунгаар көрүп каан бис.

Ол шийтирлерни кичээнге албас кижилер эрге-чаргырга келген диктик, чүү болурул? Ону өскээр ажыглаары белең, туралааны-биле үлөп, төчөгөлп кааптар, ыңчал бистин хөгжүрүвүске болгаш чурттуң бурунгаарлаарынга белеткеп каан турган курлавырлары-биле хоозураарыңа чедип болур.

Ыңчангаш, 2007 чылдың соңгулдаларының соонда парламентиниң ажилдап шыдаар аргалары эң чугула бооп турар. Эрткен чылдарда ажилдап шыдаар парламенттиге «Чаңгыс демниг Россияның» депутаттары кирип турган. Ону барымдаалааш, ол даңзын баштаар деп шийтирни хүлээп алган мен.

ДЕПШИЛГЕЛИГ ТЕХНОЛОГИЯ ЧОКТА...

Барнаулга болуп эрткен Сибириниң агроулетпүр комплекзиниң ажилдакчыларының бирги съездинден ээл келгеш, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы Василий Оюн бодунуң сагыш-сеткилин коллегалары-биле үлөшкөн: «Алтайның тараалаң ховузу — 2007» делгелгеге чорааш, көдээ ажил-агый хөгжүлдениң бединде турган совет үелерин сагындым. Чаагай чоруктуң болгаш адырның хөгжүлдесин медресе бодаарыңа ажил-агыйларның чүгле боттарының хевир-дүрзүзү-биле безин хүндүткелди чаалап алтар аргашинектиг удуртукчу ишчилериниң тураскаалдары идиг берип турар. Мурнуку үелерде биске база ыңдыглар турган. Арыг-Узунуң Гончарюк, Торгалыгың Байчогоров, Бессоноуту канчал сагынас бис!

Оон ыңай кайгамчыктыг хөй чаа делгээн техника мырыңай эмгежок. Иштикиниң, даштыкының тракторлары кандызы-даа бар. Алтай крайның Рубцового шенелде кылдыр бүдүрүп үндүрген А-600 деп илчирбелги тракторну бараалгатты. Комбайндарны, сеялкарларны көрдүвүс. Бо бүгү чаа үениң техниказы чаа технологиялар-биле каттай хаара херек кырында амыдыралда ажылдаттынып турар. Бисте чаа хамаанчок, эрги техникка-биле безин мактангыкы дег ажил-агыйлар ховар-ла болгай.

Мал-магандан 1100 килограмм аар деңзиги бүдүрүкчү буга-

ларны, 350 кг аскыр хаваннарны, сүткүр аңгы-аңгы уксааның инектерин көргүстү. Германиядан, Голландиядан сөөртүп эккелген продуктулу бедик мал-маганын бараалгатты. Уксаажыдылга ажылы кончук бедик деңзелде чоруттунуп турар. «АҮК-тү хөгжүдери» национал телевизиялар черле шыырак ажыктыг кылдыр боттандыраар аргаларын көрүп тургаш, бис база ыңдыг продуктулу мал-маганы чүге садып ап болбас деп бис. Амгы чижилгелиг байдалда чаа аргаларны болгаш депшилгелиг технологияларны ажылгавас болзувусса, бо үеде хөгжүлдө алырвык кончук берге.

Бойдустун таарымча чок байдалдарының уржундан бистин республикадан делегация съездиниң ажылынга барып кирип шыдавааны кончук хомуданчыг болду. Бо бүгү кайгамчыктыг чүүлдерге бистин агроулетпүр комплекзиниң удуртукчулары болгаш араатары-биле көргөн болза деп дыка-ла күзедим. Олар оон кандыг-бир ажыктыг чүвени билип ап, ниити бедик хөй-агый сиңирип, чаа идеяларны бодап, харындаа чамдыктар-биле керээ-дүржүлгү-даа чарып ап болур турган. Мен съездиниң чамдык материалдарын эккелгеш, бистин экономика сайыды, Чазак Даргазының бирги оралакчызы Сергей Тенге дамчыдып бердим. Ол материалдар ажылга ажыктыг апаары чугаажок.

Василий Оюн оон ыңай кол-

легаларыңа регионнарның аш-чем барааннарында үндесин чокка өскөн өртектени доктаадып тургузар талазы-биле алдынып турар кемчелер арга-дуржулганың дугайында чугаалап берген. Ук айтырыг база бирги съездиниң хүн айтырымынче кирип-ген турган. Көдүртүнген бо айтырыгны колдуунда регионнар боттары шийтирлеп турарын съездиниң киржикчилери демделээн. Эң иделкейлиг кылдыр, чижээлээрге, тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң хереглекчилерни хандыраар талазы-биле ажил-херекке киришкенин калбартыр арганы ажылгап турар. Новосибирск облазында үнүш үзүнүң өрттөн чийгедир сорулгалыг тарымал тооруктуң үрезинерин мөөнү-биле сөөртүп эккеп, ыңдыг арганы ажылгаан. Тываның парламентаризиниң спикериниң бода-лы-биле алырга, бистин республиканың болдунгу дег арга-шинектерин ажылгавышаан, аш-чем барааннарында өскөн өртектени тургузары-биле боданыры эргежок чугула. Чогуу-на бо теманы сайгарып көөрү-биле Хоойлужудулга палатазынга ноябрь 1-де «төгөрик столду» эрттирери көрдүнген. Парламентиниң бо кемчээ эрттирерин белеткээрин Хоойлужудулга палатазының дөрт — экономика, бюджет, сайгарлыкчы чоруктуң болгаш көдээ ажил-агыйның комитеттеринге дааскан.

Хоойлужудулга Палатазының парламента албаны.

ЧАА ААЛЧЫЛАР БАЖЫҢЫ НЕМЕЖИР

(Томчүзү. Эгези 1-ги арында).

Хуралдың киржикчилери чыл санында Тывага кээп турар туристер агымының албан езузу-биле санаашкыны 27 муң кижини дээни херек кырында байдал-биле дүүшпейн турарын демделээнер.

Келир үеде туттунар аалчылар бажыңының ажилын яңылары кылдыр Кызылда элээн каш черлерни көрүп турар. Инвесторга эңне кол чүве, оларның төлээлери Николай Гаврилов болгаш Сергей Храмовтуң тодаратканы-биле алырга, — экономиктиг анализ чорудары болгаш аалчылар бажыңының долдуртарының баш бурунгаар медреселери, кайы хире хереглелдин база оон тургузуу кандыг чогуу хереглелдерге ажилдаары болур.

«Бистин республикага эңне кедилги угланышкыны — туризм талазы-биле кожолары-биле оранчок чыдып калган бис — деп, Шолбан Кара-оол хуралдың киржикчилеринге дыңнаткан — Алтайда 50 ажыг турфирмаларның чедишкенин ажилдап турары болгаш чыл санында ынаар барып турар туристерниң саны 1 млн. кижини алып турары биске тодаргай угланышкыны болур ужурулуг. Тываже туристер келиксеп, бистин бойдузувусту магадан турар, ыңчангаш Тывага хамаарыштыр ол сонуургалды шың ажылгап өөренир ужурулуг бис».

Чооку айга чедир хаусаада келир үеде туттунар аалчылар комплекзиниң турар чери болгаш оон кол параметрлери тодараттынар.

Дина ОЮН.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүмэ шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республикага корум-чурумну болгаш хоойлу-дүрүмнү быжыглаар херекке ачы-хавыязы база прокуратура органнарынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың прокуратураның массалыг информация чөпсектери болгаш хөй-ниити-биле харылзаа талазы-биле улуг дузалакчызы, 1-ги класстың юризи **Василий Степанович Кривдикке** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижини-биле

Тыва Республиканың прокуратураның көзөмчө херээниң күүселдесинде хоойлу-дүрүм сагылгазының хайгааралының талазы-биле дузалакчызы, 1-ги класстың юризи **Анатолий Владимирович Монгушту**.

Федералдыг хоойлужудулганы сагып турарының талазы-биле хайгаарал килдизиниң прокуратураның дузалакчызы, Тыва Республиканың прокуратуразының 1-ги класстың юризи **Ольга Юрьевна Монгушту**.

Россия Федерациязының прокуратуразының чанында Истелге комитетиниң Тыва Республика талазы-биле истелге эргелелиниң 1-ги разрядтың улуг специализи, III-кү класстың референтизи **Долгармаа Даржатпаевна Монгушту**.

Тыва Республиканың прокуратураның оперативтиг учет, хоойлу-дүрүм хандырылганың база хамаатыларны хүлээп алырының болгаш оларның чагаа-бижиктерин көөр талазы-биле улуг дузалакчызы, юстицияның биче чөвүлекчизи **Чечек Бичек-ооловна Чамзырайны**.

Федералдыг хоойлужудулганы сагып турарының талазы-биле хайгаарал килдизиниң прокурору, Тыва Республиканың прокуратуразының III-кү класстың юризи **Наталья Николаевна Чалзапты** шаңнаар.

Кызыл хоорай 2007 чылдың октябрь 25 № 180

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Д.С. Коголга тыпсырының дугайында

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожунунуң Бижиктиг-Хая сумузуңуң муниципалдыг ниити билиг албан чери ортумак школаның эге класстар башкызы **Дайна Сүрүновна Коголга** тыпсыр.

Кызыл хоорай 2007 чылдың октябрь 29 № 186

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожунунуң Мугур-Аксы

суурунун муниципалдыг ниити билиг албан чери ниити билигнин № 1 ортумак школазының эге класстар башкызы **Тамара Салчаковна Тондарга** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижини-биле

Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожунунуң Мугур-Аксы суурунун муниципалдыг ниити билиг албан чери ниити билигнин № 1 ортумак школазының орус дыл болгаш литература башкызы **Дарья Салчаковна Денени**.

Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожунунуң Мугур-Аксы суурунун муниципалдыг ниити билиг албан чери ниити билигнин № 1 ортумак школазының орус дыл болгаш литература башкызы **Борис Оюлович Казырыкпайны** шаңнаар.

Кызыл хоорай 2007 чылдың октябрь 29 № 187

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты И.В. Толстоносовка тыпсырының дугайында

Айыыл чок чорук органнарынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы база корум-чурумну болгаш хоойлу-дүрүмнү быжыглаар херекке ачы-хавыязы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

Россия Федерациязының Айыыл чок чорук федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы **Игорь Валерьевич Толстоносовка** тыпсыр.

Кызыл хоорай 2007 чылдың октябрь 29 № 188

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижини-биле Тыва Республиканың иштики херектер органнарының ажилдакчыларын шаңнаарының дугайында

Иштики херектер органнарынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы база албан-хүлээлгезиниң ажил-чорудулганынга бедик көргүзүглери дээш

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижини-биле

Тыва Республиканың Кызыл хоорай талазы-биле иштики херектер эргелелиниң хөй-ниитиниң айыыл чок чорунуң милициязының милицияның участок төлээлериниң ажил-чорудулганын хандыраар килдизиниң участок төлээзи **Алексей Олегович Ивановту**.

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожунунуң талазы-биле иштики херектер органнарының улусту түр када тудар изоляторунуң начальниги **Виктор Михайлович Ховалыгы** шаңнаар.

Кызыл хоорай 2007 чылдың октябрь 29 № 189

А.И.Ковалевтуң дугайында

1. 2004 чылдың июль 27-де «Россия Федерациязының күрүмэниң хамааты ажил-албанының дугайында» № 79-ФХ Федералдыг хоойлунуң 33-кү чүүлүнүң 1-ги кезээниң 3-кү пунктузу езуугаар хамааты албан-хаакчыдының саналы-биле **Александр Иванович Ковалевту** Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чөвүлекчизи албан-дужаалдан хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден эгелеп күштүг болур

Кызыл хоорай 2007 чылдың октябрь 30 № 191

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

КОЛ СОРУЛГА:

Эрткен неделя дургузунда Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга хары угда ийи өтөгөрүк столъ, бир үнүшкүннүг комитет хуралы болуп эрткен. Депутаттар кижиниң эрге-ажыктарының дугайында, экология болгаш өөредилге айтырыгларын тускай специалистерниң болгаш харысалгалыг ажилдакчыларның киржилгези-биле чугаалашкаш, четпестерни илередип, оларны эдеринче угланган хемчеглерни чорударын харысалгалыг албан черлеринге дааскан. «Өтөгөрүк столъ» артынга сайгарылганы организастап тура, депутаттар салдырган айтырыгларга хамаарышкан байдалды шинчилеп, четпестерни канчаар эдериниң дугайында сүмележир сорулганы салган.

Бүдүрүлге адырын бойдуска хора чедирбейн сайзырадыры болдунмас

Хоойлужудулга палатазының биче бизнести, сайгарлыкчы чорукту болгаш сады адырын сайзырадыры талазы-биле комитетти долгандыр хүрээледди камгалаарынче угланган хоойлужудулганың сайгарлыкчы ажил-агыйларның талазындан канчаар сагып турарының дугайында айтырыгы октябрь 24-те болган өтөгөрүк столга» көдүргөн.

«Өтөгөрүк столдуң» ажилына киржири-биле чыылганнар парламент бажыңының биче залына чык долу болганындан-на, айтырыгының бистин хүн бүрүде амыдыралывыска уjur-утказы канчаар-даа аажок улуг болуп турарын түңнөп болур.

Хуралга киржири келген «Ойна», «Тыва» алдын-тывыш уургайларының удуртукчулары бойдуска хора чедирбейн алдын тывыжын чорудар арга чок дээрзин ажы-биле чугаалааннар. «Тыва» алдын тывыш уургайының директору Александр Гуров казымал ажилдарын чоруткан соонда доюлган дой-довуракта

хемнерниң суун арыглаар дээш аар өртөктөгү бүдүмелдерни ажыглап, болдунарла ажалды чорудуп турарын чугаалаан. Хоойлу хажытканы дээш бойдус-камгалал органның оонаган хөй түнүг торгаалдарын дораан төлеп турар. Федералдыг хоойлуну өскертири нарын-даа болза, девискээринде алдын тывыжы чорудуп турар кожууннарның, республиканың бюджетин долдурарынче угланган өскерилгелерни кинирин оралдажыр херек – деп, удуртукчу бодунуң бодалын илереткен. Моңмурнунда пландан артыкка казып тылкан алдындан кирген орулганың кезин тус черниң бюджетинче шилчидип турган. Ынчан тус чер бюджеттерин таварыштыр чонунуң социал айтырыгларын шийтпирлээр арга турган. Ам ындыг чүүл чок дээрзин Александр Гуров демдеглээн.

«Ойна» уургайының удуртукчузу Анатолий Неволнин республикага бүдүрүлгени сайзырадыры бе азы

арга-дуржулга солчуру, дээштиг аргаларны тывары

туризмни сайзырадыры бе деп айтырыгы тодарадып алыры чугула деп санап турар. Бир эвес бүдүрүлге индустриязын сайзырадыры дээр болза, бойдустун байлаан ажыглаар апаар. Бир эвес бойдусту камгалал арттырар дээр болза, туризмни сайзырадыры болур. Ынчан бүдүрүлге адырының сайзыралын шуут соксадыр апаар дээрзин ол демдеглээн.

Нитиизи-биле алдын тывыш уургайлары хоойлularны сагып турарын бойдус камгалал органның бадыткаан.

Барык үш шак уламчылаан чугааның түңнелинде чурттакчы чонунуң бойдуска чедирип турар хоразы улуг болуп турарын демдеглээн. Хем-сугларны, арга-арыгны, хоорай-суурларның кудумчуларын бокалдырбазынче, сугну, электри болгаш чылыг энергиязын хумагалыг ажыглаарынче угланган пропаганда ажы-

лын нептереңгейи-биле чорудары чугула дээрзин депутат айтыркан.

Россияның эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада бойдус курлавырын шийгээдир комплекстиг шинчилел институтунун директорунун оралакчызы Валентин Заиканың тайылбырлааны-биле алырга, каш чыл бурунгаар Кызылды долгандыр агаарның байдалын шинчилээн. Ол шинчилелдер Кызылдың чылыдылга төвүнүн чандаңындан үнген ышты тускай херекселдер-биле болур-чогууру-биле арыглал турарын көргүскен. Хууда бажыңнарның чандаңырында ындыг херексел чок, а Тываның хөмүрүн одаанелинде, үстелчек ыш ылгалып үнүп турар дээрзин эртемден тайылбырлаан. Эртемденер Тываның хөмүрдажын чиг эт деп санаары чөптүг деп көрүп турар. Ындыг чиг этти одаанының түңнелинде, үнер ыштың кадыкка хоразы канчаар-даа аажок улуг дээрзи база эртем езугаар бадыткап турган. Ынчангаш хөмүрүн одаар бетинде эде ажилдарының технологиязын олар чогадып тылкан.

Депутат Андриян Ооржак Тывада экология айтыры чиди-биле тургустунмай турар кожуун чок дээрзин демдеглээн. Ол дээрже, Бай-Тайгада октаргайже ушкан ракеталар артынчылары, Ак-Довуракта асбест тывыжының түңнелинде тыылган «даглар», Улуг-Хемде кылымал да-

лай, Хову-Аксында кобальт тывыжындан арткан хоралыг бүдүмелдер артынчылары-дыр. Сөөлгү үеде демир-орук тудуун, Тожуга полиметаллдар тывыжын чорударын планнап турары хөйге билдингир. Бойдустун байлактарының тывыжынга үндөзүлгөн бүдүрүлге индустриязы сайзырап эгелей берген. Ынчангаш Анатолий Неволниниң чугаалааны ышкаш, республиканың моон сонгаар сайзыраар оруун тодарадып алыры чугула – бойдузүвүсту камгалап арттырар бис бе азы бүгү делегейден чыда калбайн бүдүрүлге адырын сайзырадыры бис бе? Оон-биле чергелештир бойдузүвүсту херек кырында байдалын чон билир эргилер. Ынчангаш бо талазы-биле чогуур чырыдышкын ажылын чорудары чугула.

Казымал тывыш ажилына хамаарыштыр өске девискээрлерниң дуржулгазын өөренип көөр херек. Кемерово облазында казымал тывыш ажилын чорудар санында тускайлап дуржулганы инвесторунуң күрүмениң болгаш тус черниң чурттакчы чонунуң аразына чарып турар. Ындыг дуржулгалар биске база бизнестиң болгаш чурттакчы чонунуң сонургалдарын хандырып болурунун механизми апарып болур – деп, депутат чугаазын түңнээн.

«Өтөгөрүк столдуң» ажилының түңнели-биле ал чорудар хемчеглер дугайында тускай шийтпирни хүлээп алган.

НАЦИОНАЛ ПРОЕКТ: көдээ школаларның ажылын идепкейжидер

Өөредилге талазы-биле национал проекттиң амыдыралга ботандырышкынының дугайында айтырыгы Хоойлужудулга палатазының эртем, өөредилге болгаш культура комитетиниң организастааны өтөгөрүк столга» октябрь 26-да чугаалашкан.

Нитиизи-биле дөрт национал проекттерниң өөредилге адырынче угланган кезин эң-не эки деңгелде күүсеттинип турар дээрзин өтөгөрүк столдуң» киржикчилери демдеглээн. Республиканың школалары Интернет четкизинге кош-тунган, болгаш ому халас ажыглаар аргалыг. Сес школа автобустары алган. 19 школалар федералдыг болгаш республика бюджетинден деткимчени алган, башкылар, өөреникчилер тускай деткимче грантыларын сорукту-биле ойнап ап турар дээш, оон-даа өске чедикшиктерни маңаа кирип болур. Ынчалза-даа өтөгөрүк столдуң» киржикчилери чугааны чедикшиктер дугайында эвес, а четпестер дугайында чорудар, илереттинген четпестерни канчаар чайладырын дугуржур деп шийтпирлээн.

Четпестерниң аразында кол черни Кызылдың болгаш кожуун школаларының аразында билиг бээриниң талазы-биле ылгалды биезги хевээр артып турары, национал проект бо айтырыгы шийтпирлээринге шоолуг идиг бербээни илерээ. Кызылдың школалары болгаш харын-даа уруглар садтары национал проекттиң күүселдезинге чедикшиктерни-биле киржип турар. Оон-биле чергелештир кожуун школалары

проекттиң күүселдезинге шуут хамаарылга чок артып турар. Мындыг байдал чонунуң кожууннардан Кызылче көжүп шимчээр чоруну катап нептереп болурунун айылынын тургузуп турар дээрзин өтөгөрүк столдуң» киржикчилери дүвүрел-биле демдеглээн. Хоойлужудулга палатазының эртем, өөредилге болгаш культура комитетиниң даргазы Раиса Хайманова өтөгөрүк столдуң» ажылына киржири-биле дөрт кожууннарның төлээлерин чалаан турда, чүгле Каа-Хем кожуундан методист келгени кожуун школаларының ажылына хамаарылгазын көргүзүп турары ол дээрзин демдеглээн. Кызылдың национал проект езугаар чорудуп турар конкурстарына идепкейлиг киржип, миллион рубль шаңналын ажилдап ап турар школаларын өөредилге яамазының болгаш өске-даа хыналда органның талазындан бүгү талагы хынап турар. А эрэнгей ажылының түңнели көзүлбөс школалар шимээн үндүрбейн, дыжын харап олулар. Шак ындыг школаларны албадап ажилдадыр херек дээрзин депутат айтыркан.

Өөредилге адырына хамаарышкан база бир шийтпирлээр уjurлуг чугула айтырыгларның бирээзи башкы кадрлар дуга-

йында болган. Көдээ башкыларны бажың-биле хандырап дугайында көдээ ажил-агыйга хамаарышкан национал проектте база айтып турар. Ынчалза-даа бо айтырыг шийтпирлеттинмейн турар болгаш кожууннарда башкы кадрлар хаара тудары амдыгаа чедир болдунмайн турар.

Кызылдың №15 муниципалдыг лицейиниң директору Светлана Ощепкова кадрлар айтырыгы чүгле көдээ школаларда эвес, а хоорай школаларында база чиди-биле тургустунуп эгемизин демдеглээн. Аныяк башкылар школаларда шалың төлевири эвээш болганындан, өске адырларже ажилдап чоруп турар. Көдээ школаларның башкыларына бажың тудар дугайында айтырыг тургустунуп турар-дыр. А хоорай башкыларына база чурттаар оран-сава херек болгай. Безин-чадарда башкыларны уругларын тускай оочур езугаар садтарга тургузар аргазы безин чок апарган. Школаларже талантылыг, бедик мергезилдиг башкылар хаара тудуп болурунун кандыг-даа аргалары артапкан. Совет үеде школаларга ажилдап келген улуг башкылар колдуу пенсияже үнгүлээн. Амгы үеде 40-50 хар назылыг башкылар база каш чыл болгаш хүндүлүг дыштанылгаже үнүп эгелээр. Ынчан хоорай школаларына база кадрлар айтырыгы оон-даа чиди-биле тургустунуп келир. Бистин школавыста беш аныяк башкы ажилдап ту-

рар. Бо хүнде оларның үжү уериниң дугайында билдириниш кирип каан – деп, Светлана Ощепкова бодунуң чугаазына бадыткал кылдыр чижекти кирген.

Кызылдың №9 школа-гимназиязының директору Валентина Домур-оол национал проекттерни ажилдап кылып турар үеде чедир көрдүмээн чүүлдер илереп турарын демдеглээн. Ынчалдыр национал проекттиң ачызында школаларны компьютерлер-биле хандыргаш, Интернетке кошканы улуг чедикшик деп көөр уjurлуг. Ынчалза-даа ол класстарга ажилдаар, нарын техниканы хайгаараар лаборант безин хүлээп алыр штат чок болуп турарын ол демдеглээн. №5 гуманитарлыг экологут лицейиниң директору Ирина Казанцева тускай лицензиялыг компьютер программалары чок болуп турарын демдеглээн. Хоойлу езугаар лицензия чок программаны ажыглааны дээш судтап болур дээрзин телевизорга көргүзүп турган чижек бадыткаан болгай. Каш чыл бурунгаар саттырган компьютерлер ам

эргилеп турарын база утпас херек.

Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы Наталья Германова инновация технологияларының дугайында, хөй санын олимпиадалар, конкурстар дугайында чугаа аразында эң кол чүүл – школаларда өөреникчиге таарымчалыг байдал тургустунган бе, онза талантылыг ийи-чаңгыс уругларның кырынга-ла турбайн, өөреникчилерниң хөй кезин школага келгеш, нити билиг программаны шийгээдип алырынга таарымчалыг байдал тургустунган бе? – деп, айтырыгы база кичээнге чок артпас уjurлуг дээрзин демдеглээн. Школаларның изиг чөм-биле хандырылганының дугайында айтырыг уругларның кадыгының дугайында айтырыгы-биле тудуш харылзаалыг. Оон аңгыда класстарда уруглар саны нормадан оранчок хөй, ышкым, кижибүрүзү башкының талазындан чогуур кичээңейни албайн турар – деп, депутат чугаазын түңнээн.

Школаларда столовая дериг-херекселдери – плит-

калар, холодильниктер, аяк-сава – канчаар-даа аажок эргижирээн дээрзин чыылган башкылар демдеглээн. Бо айтырыгы республика деңгелинде шийтпирлээр үе келген.

Депутат Зинаида Ондар бодунуң сонгуттурган округуна хамаарышкан айтырыгларны өөредилге яамазының мурунуга тургустунган Сесерлиг школазынга автобус херек. Оон аңгыда, көдээ школаларда класстарның дерилгези эргижирээн Советтиг казан үезиниң материалдарын ам-даа ажылавышаан. Школаның интернаттарында өскүс арткан уруглар, малчын араатар уруглар чурттап турар. Оларны изиг чөм-биле хандыраарына көрдүнгөн акшаландырышкын чедикшип ол бе азы өскээр чарыптынып турары ол бе? Херек кырында уругларны изиг чөм-биле четчир кылдыр хандыраарын турарын депутат шүгүмчүлээн.

«Өтөгөрүк столдуң» ажилын түңнөп тура, өөредилге адырын сайзырадырынче угланган национал проекттиң күүселдезиниң дугайында айтырыг Хоойлужудулга палатазының доктормал хыналдазынга артарын депутаттар демдеглээн. Айтырыгының дараазында сайгарылганың чедир бо хүнде айтырыг уругларның чедикшиктерниң чайладыр талазы-биле тодаргай ажил чоруттунар уjurлуг. «Өтөгөрүк столдуң» түңнелин езугаар үндүргөн тускай хемчеглер планын харысалгалыг албан черлеринче чорудары көрдүнгөн.

Материалдары Хоойлужудулга палатазының парлага бөлүү бөлөтүзүн.

Ийи-Тал суур.

• Чогаал болгаш уран чүүл

ИЙИ-ТАЛЫНЧЕ «ЧАНЫП» КЕЛГЕН

Эрткен пятницада Улуг-Хем кожуунун Ийи-Тал көдээ Культура бажыңына Тываның Улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының адын ты-высканынга тураскааткан «Ыржым бу-луңга кержээ» деп байырлал болуп эрткен. Байырлалга ТР-ниң Чазак Даргазы Шол-бан Кара-оол, ТР-ниң Хоойлужудулга палатазының депутаттары Борис Бал-чий-оол, Виталий Бартына-Сады, ТР-ниң Чазак Аппарадының канцеляриязының удуртукчузу Каадыр-оол Бичелдей, са-

Улустуң чогаалчызының ады-биле адаан көдээ Культура бажы-ныңа ол хүн чон сыгышпас кыл-дыр чыгып келген. Ынчанмайн канчаар, бичи суурнуң көдээ Культура бажыңына улуг чогаал-чының адын тыгысыр дээрге ылаң-гыя ийи-талчыларга канчаар-даа аажок улуг байырлал-дыр. «Клуб эмин эрттир бичи-дир, а чогаалчы эмин эрттир улуг-дур» дээш, К.Э.К.Кудажының адын хунаажып турар суурлар база бар, ынчалза-даа чогаалчының төрзүн суурумун-клуунга ону тыгысыр кылдыр шийт-пирлеп кааны, шынап-ла, чөптүг, анда ийи-талчылар чоргаарланып тура-ры-даа чөп.

Клуб чеже-даа бичи болза, оон директору Мерген Монгушович Болат-оол удурткан коллектив эки ажылдыг диртип, чылдың-на «Эң эки культура одаа» деп номина-цияга шаңналдыг черлерни ээлеп кел-ген. Мерген Болат-оолду аалчылар суран чүүлге-даа, спортка-даа хамык-тын мурнунда маң-нап орап кижи-ле болгай» деп мактап турдулар. Ол шын, М.М.Болат-оол Улуг-Хем ко-жуунун культура ажылдакчыла-рының чыныгы командазының солуттунмас капитаны. Культура ажылдакчыларының спортка-дазынга оон командазы каш улай тийлешчилер болуп келген, эрткен чылын база шаңналдыг черни ээлээн. «Чагыс чер-чурттуглары Болат-оолдарның өг-бүлезин аажок мактаар, хүндүлээр улус болду. Кайызы-даа ажылгыр, ке-жээ, бот-боттарын деткижип ажыл-дап чоруур аныяктар дээр. Клуб дузалал ажыл-агыйлыг. Кайгамчык

дүжүттү — картофель, калустаны алжап алгаш, ырак-узакта студен-тилеп турар ийи-талчыларга чеди-рип, ачы-дузазын көргүзүп тура-рын олар онзаалап айтып турду. Байырлалга келген аалчылар клубтуң фойеинде К.Э.К.Кудажы-ның эдилеп чоразы эт-херек-селдерин, авазының авазындан дамчып келген аяк-сава аймаан, кедип чоразы бөрт, костюм, тыва том дээн ышкыш хелтерин болгаш төрөл аймакка тураскааткан хана солунун онза уjur-уткалыг, сол-лун фото-чуруктарын сонуургап көргөн.

Ш.В.Кара-оол баш-таан даргалар Кызыл кожааны кескеш, клубче кирип, байырлалды улам-чылаан ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.В.Кара-оол ийи-талчыларга чалааны дээш өөрүп четтиргенин илереттишаан, байыр чедиргеш, клубка немей спорт залын болгаш оон чоогунга чаа школаны тударын аазаан болгаш аразында окташкыш, чып алганы 50 муң рубль директорга тудускаш. —Улуг чогаалчывыстың адын эдилээн бо онза, чырык өргээге уруг-дарыгның хөглүг-

оол, Дадар Барыңмаа, Надежда Нахсыл клубтуң библиотеказынга хөй номнарны белекке берген.

Ийи-талчыларның аалчыларга концертин школачыларның ниити ыр күүселдези-биле эгелзэн. Шаг-шаандан-на ийи-талчылар хор талазы-биле күштүг диртип келген адын ам-даа төлөпти-биле эдилеп чоруурун оон-моон келген чагыс чер-чурттуглары демдег-леп турду. Культурааның хоочунары Людмила Васильевна Байыр-оол, Олег Донгакович Мижит-оол, танцчы кыстар бол-гаш өскелер-даа чыыл-ганнарга бараан болду.

Концерт соонда, Кы-зыл-Эник Кыргысович-ниң чогаалдарына уран номчулга мөөрейиниң түмелин үндүрдү. Ону үш кезекке чарып эрттирген: ыры мөөрейи, сценажыт-кан көргүзүг, уран ном-чулга.

Чогаалчының сөзүнге бижиттинген ыры кон-курузунга Эйлиг-Хемден үш аныяк оол «Тарлашкын» деп ырыны күүсеткеш, бирги чергениң диплому-биле болгаш акша шаңалын алган.

Арыг-Бажындан кuartет «Чоразы ояар чоруур сен бе?» деп ырыны күүсеткеш, ийги чергениң диплому болгаш 700 рубль-биле шаңнаткан.

Сценажыткан көргүзүглерден Торгалыг ортумак школазының өөреникчилери «Долуманың хуул-гаазыны» деп шийден үзүндүнү ойнааш, бирги черни ап, муң рубль-биле шаңнаткан. Анда немей Ийи-Тал көдээ Культура бажыңының директору Мерген Болат-оол сер-гени берген. Уран номчулгага ко-жуун чергелиг мөөрейлериниң каш дакпыр тилекчизи Чаатыдан Мар-та Биче-оол бирги черни ап, дип-лом болгаш акша шаңалын алган.

Улуг-Хем кожуун чагыргазы-ның культура килдизиниң началь-ниги Херел Санчаевич Кыргыс бо байырлалда культураның хоочу-нарынга хүндүлүг бижиктерни тыгыскан.

Ийи-талчылар ырак-чооктан келген аалчыларын сүттүг сарыг шайы-биле, изиг-ханы-биле, амдан-ныг аыш-чеми-биле хүндүлеп, үдзэн Төрзүн Тывазын бүгү деле-гейге алдаржыдып-алдаржыдып, Кызыл-Эник Кыргысович төрзүн суурунда «чанып» келгени ол-дур дүжүп, байырлаштывыс.

Светлана БАЛЧЫР.

В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Чөөн-Хемчик кожуунунуң мал эмнелгезиниң эргелек-чизи Ч.Э.Ооржак-биле чоокта чаа ужурашкыш, янзы-бүрү мал аарыгларына удур кам-галал тарышкыштар чору-дар ажылдың ниити байда-лын чугаалап бээрин диле-дин. Чечен-оол Эхер-оолович дараазында харыны берди:

МАЛДЫ ХЫНАДЫРЫ — ААРЫГНЫ БОЛДУРБАЗЫ

—План езугаар бо чылын бруцеллезка удур 4 муң баш бода малдың ханын алып тургаш, 4169 баш инек малдың ханын ап, хынаанынның түмелинде, 9 баш инек бруцеллезтан аарыг болган: күрстанция болгаш Баян-Таладан бир-бир баш, Чыргакы сумузундан чеди баш. Ол малдарны эзлеринге соктурган бис. Бруцеллезка удур шээр малды 3865 башты хынаан, оларның аразындан 25 баш хой аарыг болган: Чыргакыдан —12, күрстанциядан —7, Иймеден —2, Чадаанадан 4 баш.

Чылгы малды 40 башты хынаар тургаш, 59 башты хынаан, аарыг илереззин.

Сибирь явазынга удур бода малды план езугаар 8800-тү хынаар тургаш, 7658 башты хынаан, азы 87 хууга ачылды күүсеткен. Камгалал тарышкыны чыл санында чору-дуп турар. Эрткен чылын бода мал-дың шынган эъттер аарыгына удур 330 башты тараан. Бөрге айтырыг — оон эминиң тыгылбазы.

Бо чылын 1250 башты тарыыр тургаш, 2334 башты тараан, азы план 187 хуу күүсеттинген. Сибирь явазынга удур 45 муң баш малды тарыыр тургаш, 37415 башты та-раан. Бо талазы-биле ажыл ам-даа чоруп турар. Бода малдың ящур аарыгына удур тарылганы бо айда эгелзэн бис. Ол болза, колдуунда хуу чонунуң малы болур.

Шээр малдың кодурга удур чуулдазы шоолуг эвес. Мал чуур черлер чүгле Белдирде (Байбек Монгуш), Иймеде бар. Кодурлаан малдар Баян-Тала сумузунда кон-чуг хөй.

Хуузунда мал өстүрүп турар өг-бүле бүрүзү үе-шаанда малынга камгалал тарылгаларны кылдыр-тып, ханын хынадып, ажы-төлу, чок кижилери болгаш малы мал аарыгындан аарыгазын дээш са-гышты салыр ужурулуг.

Бруцеллезтан араан малдың эдин чөмгө ажыглап болур. Аарыг мал илерезинде, аарыгы тодара-дыры-биле мал эччилери аарыг тыгылган черин бүгү инектериниң ханын хынаары-биле ийи удаа алып.

Хуузунда малдыг чон өске аалдарга азы кожа суурларга, кожууннарга турган малын эжеп тура, малдың турган черинге ханын хынадып, тарыдып ап турганының дугайында шынзылганы ап алып. Малды эжепкеш, ол-ла доразы мал эччилеринге дыңнадып, малын хынадып алыры чутула.

Чурттакчы чон чиг сүт, өреме, ааркы, быштак дээн ышкыш че-нерин садып алырда, чөмөгү эззин-де малдың кадык деп шынзыл-газының бар-чогун көрүп алыры артык эвес.

Мал продуктуларын мал эчи-лериниң шынзылга бижиг чокта, садып-сайгарарын чөпшээрэвес ужурулуг. Мал эччилериниң ажылы кончуг харысалгалыг — чонунуң ка-дын камгалаары-биле малдың аарыгларын баш удур тодарадыры болур.

Арагачи ДОНГАК, күш-ажылдың хоочуну.

К.Э.К.Кудажының чогаалдарының ном делегези.

Кызыл кожааны аалчылар кескен соонда.

Чогаалчының номнарының дел-гелгезин магадал, сонуургадывыс. Ийи-талчылар алдарлыг чагыс чер-чурттуун — Улуг-Хемниң Ноюн чогаалчызы, Чээнэктин Чэйзэн чо-гаалчызы, Барыктын байбаң шор-таны деп чоргаарланып, чассыдар улус-тур.

Кызыл-Эник Кыргысовичниң төрзүн хемчигежи Барык-биле атташ кудумчуда оон бажыңында ам төрелдери чурттап турар. Ол бажыңга удавас маңаа улуг чогаал-чы чурттап турган дээрзин айтып турар самбыраны азар деп турар.

омак үнү чагыланып-ла турар бол-зун, бо өргээме чон үргүлчү шуу-жуп, сагыш-сеткилин байыдып, эки энергияны ап-ла турар болзун, чонувустун сүлдези бедж-ле чор-зун!»—деп, Шолбан Валерьевич йөрзеген.

Улаштыр чаа ат алган клубка аалчылар суй белектерин сөнизэн белектериниң аразында чүнү чок дээр: баян, карвоке, видеокамера, ксерокс, сцена каасталгалары, стол, сандай, мал-маган дизе, чок-ла чүве чок Тыва Республиканың алдарлыг артистери Анна Ширин-

Уран чогаал угулзапай ужуксун-на!

Уйгу чок дээр Улуг-Хемниң чалгыш ышкыш.

Сценада ийи-талчылар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң негелдени сайгарып көөр кылдыр хүлээп алганының дугайында ТОДАРАДЫЛГА

Кызыл хоорай 2007 чылдың октябрь 23

Тыва Республиканың Конституция суду Суд даргазы О.Л.-С. Салчак, судьялар О.Н. Дубровский, С.О. Монгуш, Ю.Я. Норбу, А.П. Сааяның киржилгези-биле Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының «Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунуң уставының 40 чүүлүнүн 1 пунктузунун 2 кезээниң, 49 чүүлүнүн 2 кезээниң болгаш 90 чүүлүнүн дүрүмнеринин конституцияга дүгжүр-дүүшпезин хынаарының дугайында негелде Тыва Республиканың Конституция судунга хамааржыр, ол «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 36, 37 болгаш 38 негелделеринге дүүштүр долдуртунган.

2 Тыва Республиканың Конституция судунун негелдени Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының 17 депутаты чоруткан, ыңчаарга, Тыва Республиканың Конституциязының 119 (2 пунктузу) чүүлүгө дүүштүр Тыва Республиканың конституция хоойлуларынның, Тыва Республиканың хоойлуларынның болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтик актыларының, муниципалдыг тургузулгалар уставтарының, органнарның болгаш тус чер бот-башкарылганының албан-дужаалдыг кижилеринин нормативтик эрге-хоойлу актыларының конституцияга дүгжүр-дүүшпезин хынаарының дугайында негелдени Тыва Республиканың Чазак Даргазы, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары, Хоойлужудулга палатаның депутаттарының үштүн бири, Төлээлекчилер палатаның депутаттарының бештин бири, Тыва Республиканың Чазак, Тыва Республиканың кижиниң эргелеринин талазы-биле төлээ болгаш тус чер бот-башкарылганының төлээлекчи органнары кирип болур.

Айыттыңан конституция норма Кызыл хоорайның Уставының №36 чүүлү-биле удур-дедир харылсаалыг болуп, Тыва Республиканың Конституция судунун негелде кирип болурун чүгле коллегиялык орган сессия хуралына боттандырып, чогуур шийтпирни долдуруп болур дээрзин даап болур. Ындыг-даа бол, ол Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституцияларында быжыглаттыңан тус чер бот-башкарылганының магадылалдары-биле дүүшпейн барып болур.

Ынчангаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың конституция тургузуунун үндезинери-биле доктаатканы болза, Россия Федерациязында болгаш Тыва Республикада тус чер бот-башкарылганы хүлээп алдынып турар болгаш магадылаттынып турар (Россия Федерациязының Конституциязының 12 чүүлү, Тыва Республиканың Конституциязының 11 чүүлү); Тыва Республиканың Конституциязының 11 чүүлүнүн айтып турары тус чер бот-башкарылганының магадылалдарының кол уткалары Тыва Республиканың Конституциязының 130 чүүлүндө дүрүмнерде тодазы-биле айтыттыңан Тыва Республиканың Кон-

ституциязының айыттыңан нормаларының системалыг харылсаанының анализи тус чер бот-башкарылганының кол магадылалдарының бирээзи суд камгалалын алырының эргези болурун көргүзүп турар.

Оон аңгыда, тус чер бот-башкарылганы Россия Федерациязының Конституциязының, федералдыг хоойлуларның, Россия Федерациязының субъектилеринин хоойлуларынның доктаатканы кызыгаарына чонун бодунун эрге-чагырганы хандыраарының боттандырылганын чорударының бир хевирин болбушаан, тус черге хамааржыр айтырылганын чурттакчы чонун шуут-ла дорт болгаш (азы) тус чер бот-башкарылга органнарның дамчыштыр амы-хууда болгаш боттарының харымсалганына шийтпирлээри болур («Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптеринин дугайында» №131-ФЗ Федералдыг хоойлуунун 1 чүүлү).

Хоорайның Төлээлекчилер хуралы – тус чер бот-башкарылганының депутаттардан тургустунган төлээлекчи органы болур («Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунун Уставының 32-ги чүүлү); тус черин бот-башкарылганының төлээлекчилер органынче депутаттар ниити, дең, дорт соңгудар эрге-биле чонун муниципалдыг тургузуунун чажып бадылаашкынының үндезини-биле соңгукчуларның соңгударын төлээлээр бүрүн эргелиг кылдыр соңгудар.

Депутат, соңгуду органының кежигүнү, бодунун эрге-чагырга органына чурттакчы чонун эргелерин чүгле төлээлээр эвес, а хары угда соңгукчуларының, муниципалдыг тургузуунун чурттакчы чонунун болгаш өске-даа эрге-чагырга органнарның мурнунга бодунун эрге-чагырга органының төлээзи болур.

Үстүндө чүүлге барымдаалааш, ол ышкы конституция тургузуунун үндезинеринин башкарылганы (Тыва Республиканың Конституциязының 17 чүүлү) база Тыва Республиканың Конституциязының 3 чүүлүнүн 2 кезээнде дүрүмнер эзугаар эрге-чагырганын чангыс-ла үндезини болгаш эдиклекчизи чон болур болгаш аңа бердинген эрге-чагырганы дорт база Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагырганының болгаш тус чер эрге-чагырганының органнарның дамчыштыр боттандыраары айтыканын өөренип көргөш, Тыва Республиканың Конституция суду негелдени сайгарып көөр кылдыр хүлээп алырында ойталаар эргези чок деп түнелге келген;

«Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Конституция хоойлузунун 3 чүүлүгө дүүштүр конституция тургузуунун үндезинерин, кижилеринин болгаш хамаа-

тыларның кол эргелерин болгаш хостуг чорун камгалаары – кижилеринин эргелерин болгаш хоойлу эзугаар эрге-ажыктарын оон иштинде тус чер бот-башкарылганының депутаттарының аңгы муниципалдыг тургузуг болуп ажылдап турган ажил-чорудулганының үзүндө хоойлу эзугаар оларның эрге-ажыкчы холгаарлаан таварылгада хоойлу эзугаар оларның эргелерин болгаш соңгударларын камгалаар кылдыр тургустунган Тыва Республиканың Конституция судунун албан-хүлээлгези болур.

Ынчангаш Тыва Республиканың Конституция суду Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының негелдезин көөрү чугула деп санаан.

Бир эвес оларның негелделерин көөрүндө ойталаан болза, Төлээлекчилерин тус чер хуралының депутаттары Россия Федерациязының Конституциязында, Тыва Республиканың Конституциязында тус чер бот-башкарылганының эргелерин кызыгаарлап болбас дээр Тыва Республиканың Конституциязының 130 чүүлүнүн 1, 3 кезээ эзугаар конституция эзугаар чөптүг шүүгү камгалалы алыр эргези кызыгаарлыг апаар.

Ынчангаш Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының негелде хевирлиг кыйгыры Тыва Республиканың Конституция судунга хамааржыр болгаш доктаатканын чурум эзугаар көрдүнер.

ТОДАРАТКАНЫ:

1 «Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунун Уставының 90 чүүлү болгаш 49 чүүлүнүн 2 кезээ, 40 чүүлүнүн 1 кезээниң 2-ги пунктузунун конституция негелделеринин харылсаанының дугайында Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының негелделерин Тыва Республиканың Конституция суду көөр кылдыр хүлээп алыр.

2 Бо черек талазы-биле судьялар О.Н. Дубровский, Ю.Я. Норбуну илеткелчилер кылдыр томуйлаар.

3 Тыва Республиканың Конституция суду негелделерин көөр кылдыр хүлээп алганының дугайында Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралына дыннадыр.

4 Ук Тодарадылга үзе шийтпирлеттинген, хомудал кинерге хүлээп албас.

5 «Тыва Республиканың Конституциязының дугайында» Конституция хоойлузунун 76 чүүлүгө дүүштүр бо тодарадылганы «Шыно», «Тувинская правда» солуннарга болгаш «Тыва Республиканың хоойлужудулга чыныдыларына» парлаар.

Тыва Республиканың
Конституция суду.

«НЕГЕЛДЕНИ КӨӨРҮ-БИЛЕ ХҮЛЭЭП АЛЫРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА» 2007 ЧЫЛДЫҢ ОКТЯБРЬ 23-ТЕ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ТОДАРАДЫЛГАЗЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ШИИТКЕКЧИ О.Л.-С.САЛЧАКТЫҢ ОНЗАГАЙ САНАЛЫ

Кызыл хоорай 2007 чылдың октябрь 25

«Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Конституция хоойлузунун (моон ыңай – Конституция хоойлузу дээр) 74-кү чүүлүн (1-ги абзац) удуртулга болдургаш, 2007 чылдың октябрь 23-те «Көөрү-биле негелдени хүлээп алырының дугайында» Тыва Республиканың Конституция судунун Тодарадылганының талазы-биле (моон ыңай – Тодарадылга дээр) бодунун онзагай саналым илереттим.

1 Конституция хоойлузунда Тыва Республиканың Конституция судунун шийтпирлеринин оларның юридиктик күжүнүн ылгавырының талазы-биле бот-боттарындан ылгалып турар аңгы-аңгы хевирлерин тодараткан. Ынчалдыр, конституция судун чорудуп турар үеде хүлээп алганы тодарадылга болза түнел шийтпир болбас, ол өске шийтпирлерге хамааржыр (70-ги чүүл, 3-кү абзац); Тыва Республиканың Конституция судунун чугаалажып көөрү-биле хүлээп алганы алыс черектин талазы-биле түнел шийтпирин доктаал дээр (70-ги чүүл, 2-ги абзац); Тыва Республиканың Конституция судунун доктаалдарын болгаш түнел бижиктерин саадатпайн парладыр (76-гы чүүл).

Конституция хоойлузунун 70-ги, 76-гы болгаш 77-ги чүүлдеринин дүрүмнеринин ылалтыг кылган чогуур анализтен көөрге, Тыва Республиканың Конституция судунун

доктаал хевиринге хүлээп алган шийтпирин онзагай юридиктик күштүг болуп турар. Онзагай юридиктик чугулазы-биле доктаалдык шийтпирин шуут үзе шийтпирлээн болур, доктаал-биле шийтпирлээн соонда хомудал кирип болбас, ону чарлаан соонда ол допдораан дорт күштүг апаар болгаш өске органнарның база албан-дужаалдыг кижилеринин шынзыдылганы негеттинмес (77-ги чүүл, 1-ги, 2-ги абзацтар); конституция судун чорудуп турар үеде хүлээп алганы Тыва Республиканың Конституция судунун шийтпирин болган тодарадылга болза, доктаал ышкыш юридиктик күш чок; 72-ги чүүл эзугаар (5-ки абзац) тодарадылганы хуралга дынналдыр номчуур болгаш протоколче кирип бижиир, бир эвес бо Конституция хоойлузу-биле азы Тыва Республиканың Конституция суду-биле өске чүве доктаадып тургустунмаан болза.

Тыва Республиканың Конституция судунун шийткелчилеринин бадылаан түнелдерин-биле Конституция судунга кыйгырыг кинер субъектилеринин бөлүүн тодарадырынга хамааржыр айтырылгалар талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунун хоойлу-дүрүм үзел-бодалым илереткен Тодарадылганы Тыва Республиканың Конституция судунун хоойлу-дүрүм үзел-бодалым илереткен Тодарадылгада илереткенин болгаш Тодарадылга үзе шийтпирлиг, катап хомудал болбазым (шийтпирлиг кезээ, 4-кү пункт) барымдаа-

хүлээп алган; оон-биле протокол шийтпиринде айтыканы болза, шийткелчи О.Л.-С. Салчактын онзагай саналын черектин материалдарына кожар, ол саналды чүгле түнел шийтпир-биле – Тыва Республиканың Конституция судунун доктаалы-биле парлап үндүрүп болур деп айткан.

Ынчалзажок, Конституция хоойлузунун 74-кү чүүлүнүн 1-ги абзазының дүрүмүндө болза, «шийткелчинин онзагай саналын черектин материалдарына кожар болгаш Тыва Республиканың Конституция судунун шийтпирин-биле кады парлап үндүрер» деп тодараткан, ол-ла Конституция судунун хоойлузунун 72-ги чүүлүнүн 5-ки абзазының дүрүмнеринин аразында харылсаазы-биле, хоойлу-дүрүм үзел-бодалым илереткен шийтпирин кылдыр тодарадылганы парлап үндүрер дугайында шийтпирин суд хүлээп алган таварылгада, ыңдыг хоойлу-дүрүм үзел-бодалының талазы-биле шийткелчинин онзагай саналын база-ла парлап үндүрер.

Төлээлекчи органнарның депутаттарының Тыва Республиканың Конституция судунун кыйгырыг кинер эргезинин дугайында Тыва Республиканың Конституция судунун хоойлу-дүрүм үзел-бодалым илереткен Тодарадылгада илереткенин болгаш Тодарадылга үзе шийтпирлиг, катап хомудал болбазым (шийтпирлиг кезээ, 4-кү пункт) барымдаа-

лааш, айыттыңан хоойлу-дүрүм үзел-бодал талазы-биле шийткелчинин бо онзагай саналын база Тыва Республиканың күрүнениң эрге-чагырга органнарның албан-эзу үндүрүлгелеринге парлап үндүрер ужурлуг деп санадым.

Ынчангаш, Тыва Республиканың төлээлекчи органнарның депутаттарына эрге бээр айтырыгының талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунун хоойлу-дүрүм үзел-бодалым Тодарадылгада база, шийткелчинин онзагай саналында база илереткен болур.

2 Тыва Республиканың Конституция судунун Тодарадылганының шийтпирлиг кезээниң 1-ги пунктузунда: «Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының «Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунун Уставының 40-ги чүүлүнүн 1-ги пунктузунун 2-ги кезээниң, 49-кү чүүлүнүн 2-ги кезээниң болгаш 90-гы чүүлүнүн дүрүмнеринин конституцияга дүгжүр турарын хынаарының дугайында негелдезин көөрү-биле хүлээп алыр» деп тодараткан.

Кыйгырыгының реквизииттеринде билдикчи бодун Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралы (негелдени сөзүглелинин бир-ги арнын көр) деп илередип турар-даа болза, Тыва Республиканың Конституция суду (Уламчызы 6-гы арында).

(Токчүзү. Эгези 5-ки арында).

болза, кирген негелдени Кызыл хоорайнын Төлээлекчи хуралынын депутаттарынын негелдези деп тодараткан. Ынчаар тодаратканынын чылдаганы болза, Кызыл хоорайнын Төлээлекчилер хуралынын хоойлу-дүрүмнүг төлээлеткен кижизи эвес, а 17 бөлүк депутаттар негелдеге ат салган. А ол дээрге, бижикти чогуур субъект чорутпаан бооп турар: Тыва Республиканын Конституциясында, Конституция хоойлузунда депутатка азы муниципалдыг тургузугларнын төлээлекчи органнарнын депутаттарына Тыва Республиканын Конституция судунче кыйгырыг кириер эрге берип турар нормалар чок бооп турар.

Ынчалдыр, Тыва Республиканын Конституциязынын 119-ку чүүлү (2-ги кезек) болгаш Конституция хоойлузунун 82-ги чүүлү езугаар Тыва Республиканын конституция хоойлуларынын, Тыва Республиканын хоойлуларынын болгаш Тыва Республиканын еске-даа нормативтиг актыларынын, муниципалдыг тургузугларнын уставтарынын, тус чер бот-башкарылганынын органнарнын болгаш албан-дужалдыг кижилеринин нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынын Конституцияга дүгжүп турарын хынаарынын дугайында негелделиг Тыва Республиканын Конституция судунче кыйгырыг кириеринге болза, Тыва Республиканын Чазаанын Даргазы, Тыва Республиканын Улуг Хуралынын палаталары, Хоойлу-дүрүм палатазынын депутаттарынын чагыстың үш кезин, Төлээлекчилер палатазынын депутаттарынын чагыстың беш кезин, Тыва Республиканын

Чазаа, Тыва Республикада кижиниң эргелериниң талазы-биле төлээлеттирген кижин болгаш тус чер бот-башкарылганынын төлээлекчи органнары кириер эргелиг.

Моон ап көөрге, Тыва Республиканын Конституция судунче кыйгырыг кириер болур субъектилериниң даңзызы бүрүн, Тыва Республиканын Конституциязынын 119-ку чүүлүнүн 2-ги кезези камчаар билгени-биле айыттыганы даңзыны көвүдедир Тыва Республиканын Конституция судунун ындыг эргези чок. Тыва Республиканын Конституция судунче кыйгырыг кириер субъектилериниң даңзызына муниципалдыг тургузугларнын төлээлекчилер органнарнын депутаттары кириери-биле ол даңзыны көвүдедир, ол дээрге, сонгуттурар кижилериниң – муниципалдыг тургузугнун чурттакчы чонунун азы оон төлээлекчи органынын эрге-ажыын төлээлээн тус чер бот-башкарылганынын төлээлекчи органынын депутаттарынын кыйгырыгынын талазы-биле нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынын Конституцияга дүгжүп турарынын хыналдазын нормаларын ниити контроль чуруму-биле боттандыраар Тыва Республиканын Конституция судунун бүрүн эргелерин база калбартыры, чүгле Тыва Республиканын Конституциязынга ескерилгелер кириер дугайында республиканын конституция хоойлузун хүлээп алыры-биле бооп болур.

Бо түниел Тыва Республиканын Конституция судунун бүрүн эргелерин тодарадып турар Тыва Республиканын Конституциязынын 119-ку чүүлүнүн 2-5 кезектериниң сөзүгелдериниң аразында харылзаанын анализден болгаш Тыва Республиканын Кон-

ституция судун тургузарынын база ажил-чорудулганынын чурумун, оон бүрүн эргелерин бо Конституция езугаар Тыва Республиканын конституция хоойлузу доктаадырын көргөн 119-ку чүүлүн 5-ки кезезиниң нормазынын негелдезинден үнген. Россия Федерациязынын Конституция Судунун хоойлу-дүрүм үзел-бодалдары-биле база бо түниел дүгжүп турар: Россия Федерациязынын субъектизиниң конституциязы (уставы) – ол дээрге Россия Федерациязынын субъектизиниң хоойлу-дүрүм актыларынын системазында дээди юридиктиг күштүг бооп турар болгаш оон дүрүм бүрүзү база дээди күштүг болур (2003 чылдың июль 18-те №13-Д Россия Федерациязынын Конституция судунун Доктаалы) бүрүн, чагыс аай акт бооп турарын тодараткан; Россия Федерациязынын Конституциязынын 72-ги чүүлүнүн (1-ги кезезиниң «б», «н» пунктулары) база 76-гы чүүлүнүн (2-ги кезези) дүрүмнеринге үндезилээш, Россия Федерациязынын субъектизиниң хоойлу кирикчизи Россия Федерациязынын субъектизиниң конституция (устав) судунун бүрүн эргелерин болгаш оларны боттандыраар чурумун конституцияга (уставка) база хоойлуларга боду тускайлаң тодарадыр, оон аңгыда херектерни көөр ниити чурум дүрүмнерин доктаадыр (2005 чылдың июль 12-де №321-Т Россия Федерациязынын Конституция Судунун Тодарадылганы).

Оон аңгыда, Тыва Республиканын Конституция суду Тодарадылганы хүлээп алгаш, негелдени көөр кызыгаарнын хемчээлин эрткен: билдирикчи бодунун негелдезинде тус чер бот-башкарылганынын төлээлекчи

органынын депутаттарынын конституция хоойлу-дүрүм шийткелинге кыйгырыг кириер эргезин кызыгаарлап турар хоойлу-дүрүм нормаларынын конституцияга дүгжүп турарын хынаарынын дугайында айтырыгны салбайн турар. Конституция хоойлузунун 72-ги чүүлүнүн (3-ку абзац) Тыва Республиканын Конституция судунун шийтпирлеринге негелделерни тодараткан дүрүмнери езугаар Тыва Республиканын Конституция суду негелдеде көргөн чүүлду калбартыр эргези чок: шийтпир болган доктаалды (ынчаарга, шийтпирниң бир хевири болган тодарадылганы база) чүгле кыйгырыгда айыттыганын чүүлге хамаарыштыр, болгаш чүгле кыйгырыгда кириген актынын азы органның бүрүн эргези конституцияга дүгжүп турары чигзиниглиг бооп турар кезезинге хамаарыштыр хүлээп алып.

3 Тодарадылганын шийтпирлиг кезезиниң 4-ку пунктузунда доктаатканы болза, бо Тодарадылга үзе шийтпирлиг, катап хомудал болбас дээн Ынчаар доктаатканы-биле чөпшээржиш шыдаас мен, ындыг-даа болза чамдык чергениң кыйгырыгыларынга Тыва Республиканын Конституция судунун тодарадылгалары түниел шийтпир шынарлыг туруп болур. Ынчалзажок ону хоойлу-дүрүм эрге-чагырганынын онза эргезин солуур дээзинге үндезилээш эвес, а чүгле шуут Тыва Республиканын Конституциясында болгаш «Тыва Республиканын Конституция хоойлузунун дугайында» Тыва Республиканын Конституция хоойлузунда көрдүнгөн негелделерни болгаш барымдааларны көргөш доктаадыр.

Шийткөкчи О.Л.-С.САЛЧАК

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛДАРЫ

Коммунал комплекзиниң организацияларынын барааннарынын база ачы-дузаларынын тарифтеринге немелделерни, чуртталга бажыңы дээш хамаатыларнын телевиниң хемчээлиниң өскерилген эң хөй көргүзүглерин болгаш коммунал ачы-дузалары дээш хамаатыларнын телевиниң хемчээлиниң өскерилген эң хөй көргүзүглерин база ол ышкаш чылыг энергиязынын тарифтериниң эң хөй улуг деңгелдерин барымдаалааш, электри болгаш чылыг энергиязын таарыштыр каттыштыр кылган режимге чорударын боттандырып турар чылыг энергиязын чорудуп турган электростанциялардан аңгыда, 2008 чылда Тыва Республиканын муниципалдыг тургузугларына коммунал комплекзиниң организацияларынын барааннарынын база ачы-дузаларынын тургустунган тарифтерин эң хөй болдунары-биле өскертириниң көргүзүглерин доктаадырынын дугайында

2007 чылдың сентябрь 28 №899 Кызыл хоорай

2004 чылдың декабрь 30-да «Коммунал комплекзиниң организацияларынын тарифтерин башкарырын үндезиннериниң дугайында» №210-ФХ Федералдыг хоойлу, 2005 чылдың декабрь 26-да «Коммунал комплекзиниң организацияларынын тарифтерин башкарырын үндезиннериниң дугайында» Федералдыг хоойлуга өскерилгелер кириер дугайында №184-ФХ Федералдыг хоойлуна база Россия Федерациязынын чамдык хоойлу-дүрүм актыларынын нормаларын боттандыраар сорулга-биле, Тарифтер талазы-биле Федералдыг албанын 2007 чылдың апрель 11-де «Коммунал комплекзиниң организацияларынын барааннарынын база ачы-дузаларынын тарифтеринге немелделерни, чуртталга бажыңы дээш хамаатыларнын телевиниң хемчээлиниң өскерилген эң хөй көргүзүглерин болгаш коммунал ачы-дузалары дээш хамаатыларнын телевиниң хемчээлиниң өскерилген эң хөй көргүзүглерин база ол ышкаш чылыг энергиязынын тарифтериниң эң хөй улуг деңгелдерин барымдаалааш, электри болгаш чылыг энергиязын таарыштыр каттыштыр кылган режимге чорударын боттандырып турар чылыг энергиязын чорудуп турган электростанциялардан аңгыда, 2008 чылда коммунал комплекзиниң организацияларынын барааннарынын база ачы-дузаларынын тургустунган тарифтерин эң хөй болдунары-биле өскертириниң көргүзүглерин доктаадырынын дугайында» №68-э/5 дужаалы езугаар Тыва Республиканын Чазаанын доктаадыры болза:

1 2008 чылда Тыва Республиканын муниципалдыг тургузугларына суг хандырылганынын база суг чаярынын ачы-дузанын чедирип турар коммунал комплекзиниң организацияларынын барааннарына болгаш ачы-дузаларынын тарифтеринге немелделерни барымдаалааш суг хандырылганынын болгаш суг чаярынын ачы-дузанын чедирип турар коммунал комплекзиниң организацияларынын барааннарына болгаш ачы-дузаларына тургустунган тарифтерин эң хөй болдунары-биле өскертир эң ындык көргүзүглерини №1 капсырылга езугаар доктаадыр.

2 2008 чылда Тыва Республиканын муниципалдыг тургузугларына амыдыралдыг кадыг артымычларын ажыглаар (хөөржүдөр) ачы-дуза чедирип турар коммунал комплекзиниң орга-

низацияларынын барааннарынын болгаш ачы-дузаларынын тарифтеринге немелделерни барымдаалааш амыдыралдыг кадыг бок-сагын ажыглаар (хөөржүдөр) ачы-дузалары чедирип турар коммунал комплекзиниң организацияларынын барааннарына болгаш ачы-дузаларына тургустунган тарифтерин эң хөй болдунары-биле өскертир эң ындык көргүзүглерини №2 капсырылга езугаар доктаадыр.

3 2008 чылда Тыва Республиканын муниципалдыг тургузугларына электри болгаш чылыг энергиязын таарыштыр каттыштыр кылган режимге чорударын боттандырып турар чылыг энергиязын чорудуп турган электростанциялардан аңгыда, чылыг энергиязынын тарифтериниң эң хөй ындык деңгелдерини №3 капсырылга езугаар доктаадыр.

4 2008 чылда Тыва Республиканын муниципалдыг тургузугларына коммунал ачы-дузаларын чедирериниң талазы-биле чарыгдалдарын болгаш бажыңны тударына база септээринге чарыгдалдар езугаар хамаатыларын чуртталга оран-савазын база коммунал ачы-дузалар дээш телевиниң деңзигүүрүн барымдаалааш хамаатыларын чуртталга оран-савазы дээш телевиниң хемчээлин өскертир эң хөй улуг көргүзүгү болгаш хамаатыларын коммунал ачы-дузалары дээш телевиниң хемчээлин өскертир эң хөй ындык көргүзүгүн чедирип турар ачы-дузаларын доктаамал өөрү-биле болгаш хемчээлдерини-биле №4 капсырылга езугаар доктаадыр.

5 2008 чылда барааннарга болгаш ачы-дузаларга тарифтерин база барааннар болгаш ачы-дузалар тарифтеринге немелделерни тургузарда чогуур муниципалдыг тургузугнун эң ындык көргүзүглерин езугаар экономиктиг барымдаалыг чарыгдалдарны бо доктаалда капсырган №1-4 капсырылгалар езугаар үндезилээрин Тыва Республиканын муниципалдыг тургузугларына дагзыр.

6 Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шың солуннарына» парлаар.

7 Бо доктаал ону албан езугу-биле парлаан хүнүнден эгелеп, он хонгаш күштүг болур.

8 Бо доктаалдын контролон Тыва Республиканын Тарифтер талазы-биле албанына дагзыр.

Тыва Республиканын Чазаанын Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

коммунал комплекзиниң организацияларынын барааннарынын болгаш ачы-дузаларынын тарифтеринге немелделерни барымдаалааш суг хандырылганынын болгаш суг чаярынын ачы-дузанын чедирип турар коммунал комплекзиниң организацияларынын барааннарына болгаш ачы-дузаларына тургустунган тарифтерин эң хөй болдунары-биле өскертир эң ындык көргүзүглер

д/у №	Муниципалдыг тургузугнун ады	Тарифтериниң өскерилгениниң эң ындык көргүзүглерин, хуулар-биле
1	Кызыл хоорай	110,0
2	Ак-Довурак хоорай	108,0
3	Бай-Тайга кожуун	105,0
4	Барыын-Хемчик кожуун	105,0
5	Чөөн-Хемчик кожуун	105,0
6	Каа-Хем кожуун	105,0
7	Кызыл кожуун	106,0
8	Мөңгүн-Тайга кожуун	105,0
9	Өвүр кожуун	107,0
10	Биң-Хем кожуун	107,0
11	Сүт-Хөл кожуун	107,0
12	Танды кожуун	106,0
13	Тере-Хөл кожуун	110,0
14	Тес-Хем кожуун	105,0
15	Тожу кожуун	105,0
16	Улуг-Хем кожуун	105,0
17	Чаа-Хөл кожуун	105,0
18	Чеди-Хөл кожуун	107,0
19	Эрзин кожуун	105,0
	Ортумаа-биле республикада	106,2

Тыва Республиканын Чазаанын 2007 чылдың сентябрь 28-те №899 доктаалы-биле бадылаан капсырылга №2

2008 чылда Тыва Республиканын муниципалдыг тургузугларына амыдыралдыг кадыг артынчыларын ажыглаар (хөөржүдөр) ачы-дуза чедирип турар коммунал комплекзиниң организацияларынын барааннарынын болгаш ачы-дузаларынын тарифтеринге немелделерни барымдаалааш амыдыралдыг кадыг бок-сагын ажыглаар (хөөржүдөр) ачы-дузаларын чедирип турар коммунал комплекзиниң организацияларынын барааннарына болгаш ачы-дузаларына тургустунган тарифтерин эң хөй болдунары-биле өскертир эң ындык көргүзүглер

д/у №	Муниципалдыг тургузугнун ады	Тарифтериниң өскерилгениниң эң ындык көргүзүглерин, хуулар-биле
1	Кызыл хоорай	110,0
2	Ак-Довурак хоорай	108,0
3	Бай-Тайга кожуун	103,0
4	Барыын-Хемчик кожуун	106,0
5	Чөөн-Хемчик кожуун	100,0
6	Каа-Хем кожуун	108,0
7	Кызыл кожуун	108,0
8	Мөңгүн-Тайга кожуун	100,0
9	Өвүр кожуун	105,0
10	Биң-Хем кожуун	107,0
11	Сүт-Хөл кожуун	105,0
12	Танды кожуун	107,0
13	Тере-Хөл кожуун	103,0
14	Тес-Хем кожуун	103,0
15	Тожу кожуун	100,0
16	Улуг-Хем кожуун	107,0
17	Чаа-Хөл кожуун	107,0
18	Чеди-Хөл кожуун	103,0
19	Эрзин кожуун	105,0
	Ортумаа-биле республикада	105,2

Тыва Республиканын Чазаанын 2007 чылдың сентябрь 28-те №899 доктаалы-биле бадылаан капсырылга №3

2008 чылда Тыва Республиканын муниципалдыг тургузугларына электри болгаш чылыг энергиязын таарыштыр каттыштыр кылган режимге

Тыва Республиканын Чазаанын 2007 чылдың сентябрь 28-те №899 доктаалы-биле бадылаан капсырылга №1

2008 чылда Тыва Республиканын муниципалдыг тургузугларына суг хандырылганынын база суг чаярынын ачы-дузанын чедирип турган

№	Ачы-дуза чедирилгезинин ады	Ачы-дузанын өртөө Россия Федерациясында доктааттынган күш-ажыл телевинин кудуку хемчээлинин үлүүндөн эгелеп тодарадыр
1	Консультациялар (сүмелер)	1/12
2	Пенсияларны болгаш пособиелерни томуйлаарынын дугайында билдиришкни тургузары	1/10
3	Дилеглер, шынылгалар тургузары	1/10
4	Хоойлу-дүрүм документилен тургузары: негелде билдиришкни	1/10
5	кассация (апелляция, хайгаарал) хомудалы Болчукчунун судка бир хүн киржилгези (даалга күүселдезинге болчукчунун херек кырында киржип турган хүнеринге санаар):	1/8
	1-ги инстанцияга	1/12
	2-ги инстанцияга	

IV Халас юридиктиг дуза чедирилгезинде отчет

8. Болчукчу тургузулгара чарыгдалдарнын орнун тургузарына үндезини - бо Чурумга капсырылга азугаар майыкка халас юридиктиг дузаны чедиргенини дугайында отчет болгаш болчукчунун ачы-дузаны чедиргенини дугайында клиент-биле дугуржулганын доктааттынган чурум азугаар бүрүктеттинген хоолгалары болур.

Айыттынган отчетту Тыва Республиканын Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказынын яамызынга отчеттуг айнын дараазында

Тыва Республиканын девискээринге Россия Федерациязынын хамаатыларынга халас юридиктиг дуза чедирилгези азугаар болчукчуга чарыгдалдарнын орнун тургузарынын Чурумунга капсырылга

Отчеттуг айнын соомда айнын 10-нун хүнүндөн орай зөөс хуусаада ай санында дужаар

айнын 10-нун хүнүндөн орай зөөс дужаар 9. Отчеттарны бо Чурумун III кезээнде доктааткан халас юридиктиг дуза чедирип турда, болчукчуларнын күш-ажыл телевинин хемчээлдеринин үндезинге тургузар.

10. Болчукчу суд хуралдарына киришкенде, Тыва Республиканын Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказынын яамызы бо чурумун 8 пунктузунда айыттынган документиленден аңгыда, херекти көөрүнүн талазы-биле болчукчунун киришкен хүнеринин санынын дугайында херекти көрүп турган шимтекчинин адын салган шынылганы бээр.

200 чылдын дээш Тыва Республиканын девискээринге Россия Федерациязынын хамаатыларынга халас юридиктиг дуза чедирилгези азугаар көргүстүнген ачы-дуза чедирилгелеринин дугайында ОТЧЕТ (ачы-дуза чедирген болчукчу тургузулгун ады)

№	Чедирген ачы-дузанын хевирин	Ачы-дузанын өртөө	Ачы-дузанын саны	Чарыгдалдарнын түкү
1				
2				

Шуптузу: Капсырылга: чедирген ачы-дузаларнын даңзызы ама саазында Болчукчу тургузулгун удуртукчузу

(хол үжүү) Ф.А.А. Тыва Республиканын девискээринге Россия Федерациязынын хамаатыларынга халас юридиктиг дуза чедирилгези азугаар көргүстүнген ачы-дуза чедирилгезинин дугайында Отчетка капсырылга

200 чылдын чедир (болчукчу тургузулгун ады) КӨРГҮСКЕН АЧЫ-ДУЗАЛАРНЫН ДАҢЗЫЗЫ

№	Ачы-дуза чедирге кижизи		Болчукчу (Ф.А.А.)	Көргүскен ачы-дузанын хевирин	Ачы-дузанын өртөө
	Ф.А.А.	Адреси			
1					
2					

Шуптузу: Болчукчу тургузулгун удуртукчузу (хол үжүү) Ф.А.А.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республикада экологтуг экспертиза дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунга өскерилгелер кириеринин дугайында Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың сентябрь 19-та хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың октябрь 15-те чуулдуз деп көргөн

1 чүүл 2007 чылдың июнь 26-да №142 УХ-II «Тыва Республикада экологтуг экспертиза дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунга «Тувинская правда», 2007 чылдың июль 5-те; «Шын», 2007 чылдың июль 10-да) дараазында өскерилгелерни кириер: 1) 11 чүүлдүн 4 кезээн дараазында редакция-биле бижиер: «4 Күрүнениң экологтуг экспертизазынын эксперт комиссиязынын составынче оларнын-биле дугуржулга азугаар штаттан дашкаар эксперттерни кириер база экологтуг экспертиза талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганын федералдыг органынын нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле тодараттынган таварылгаларда, күрүнениң экологтуг экспертизазынын эксперттери кылдыр оон ажылдакчылары

болгаш Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырганын органынын штатта ажылдакчылары кирип болур»; 2) 12 чүүлдүн 4 кезээнде «бо хоойлунун болгаш Тыва Республиканын өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынын» деп сөстөрни «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлунун болгаш Россия Федерациязынын өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынын» деп сөстөр-биле солуур. 2 чүүл Бо Хоойлу ому албан азузу-биле парлаан хүнүндөн эгелээш, күштүг болур Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш. КАРА-ООЛ. Кызыл хоорай №328 УХ-II 2007 чылдың октябрь 26

«Тыва Республиканын онза камгалалдыг бойдустан чайгаар бүткен девискээрлеринин дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың сентябрь 19-та хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың октябрь 15-те чуулдуз деп көргөн

1 чүүл 1996 чылдың декабрь 9-та үнген «Тыва Республиканын онза камгалалдыг бойдустан чайгаар бүткен девискээрлеринин дугайында» (Тыва Республиканын хоойлужудулгалар чыындызы, 2001 чыл, №2, 37 чүүл; «Тувинская правда», 2004 чылдың январь 22-де; 2005 чылдың март 15-те; «Шын», 2004 чылдың январь 29-та) Тыва Республиканын Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер: 1) 3 чүүлдүн 1 кезээнге: а) он ийи, он дөрт дугаар абзацтарны күжүн чидирген деп санаар; б) дараазында уткалыг абзацты немээр: «чайгаар бүткен парктар»; 2) 3 чүүлдүн 5 кезээнде «чер участокта-

рынын (акваторий)» деп сөстөрни «черлер» деп сөс-биле солуур; 3) 16 чүүлдүн 3 кезээнде «Күрүне эрге-чагырга органы» деп сөстөрни мурнунга «Россия Федерациязынын болгаш күрүне эрге-чагырга органы» деп сөстөрни немээр; 4) 18, 20 дугаар чүүлдерни күжүн чидирген деп санаар. 2 чүүл Бо Хоойлу ому албан азузу-биле парлаан хүнүндөн эгелеп күштүг болур Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш. КАРА-ООЛ. Кызыл хоорай № 332 УХ-II 2007 чылдың октябрь 26

«Геологтуг шинчилээшкни кылырынга болгаш ниити нептеренгей ажыктыг казымалдар тывары-биле холбашпаан, өске-даа сорулгаларга Тыва Республикада чер иштинин участоктарын ажыгдалга бээринин чурумунун дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың сентябрь 19-та хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың октябрь 15-те чуулдуз деп көргөн

1 чүүл 2004 чылдың декабрь 29-та № 1105 УХ-I «Геологтуг шинчилээшкни кылырынга болгаш ниити нептеренгей ажыктыг казымалдарны тыварынга, а ол ышкаш ажыктыг казымалдар тывары-биле холбашпаан, өске-даа сорулгаларга Тыва Республикада чер иштинин участоктарын ажыгдалга бээринин чурумунун дугайында» «Тувинская правда», 2005 чылдың март 25) Тыва Республиканын Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер: 1) 2 чүүлдүн алдыгы абзазын дараазында эдиле-биле бижиер: «лицензия (чөпшээрел бижики) - юридиктиг эргелиг албан черинге азы тускай сайгарлыкчыга лицензия берип турар органын бергени,

лицензиянын негелделерин болгаш байдалдарын ыяап-ла сагып тура, ажыл-чорудулганын тодаргай хевирин боттандыраарынга тускай чөпшээрел»; 2) 9 чүүлдүн 6 кезээнде «баш бурунгаар» деп сөстөрни ап кааптар, «чер иштинин ажыгдалга сорулга-биле чер курлавырларын эргелеп-башкаар органынын азы чер ээзинин чогуур чер участогун бээринге» деп сөстөрни «чер участогунун ээзинин, чер ажыгдалгынын азы чер эдилекчизинин чер иштинин геологтуг шинчилээшкни-биле болгаш өске-даа ажыгдалы-биле холбашкан ажылдарны чорударынга чогуур чер участогун бээринге» деп сөстөр-биле солуур; «бээр» деп сөстү «бээр» деп сөс-биле солуур; «чер хоойлужудулгазы-биле көрдүнгө» деп сөстөр-

ни «Россия Федерациязынын хоойлужудулгазы-биле доктааттынган» деп сөстөр-биле солуур; 3) 11 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиер: «11 чүүл. Чер иштинин участоктарын ажыгдалгаар эргеге конкурстар болгаш аукционнар Чер иштинин участоктарын ажыгдалгаар эргеге конкурстарны азы аукционнарны эрттиреринин дугайында, конкурстар болгаш аукционнар комиссияларынын составын болгаш ажылынын чурумунун дугайында шиптирлер хүлээп алырын, а ол ышкаш Тыва Республиканын девискээринде турар чер иштинин участок бүрүзүнге азы чер иштинин участоктарынын бөлүктөринге хамаарыштыр ындыг конкурстарны азы аукционнарны эрттиреринин чурумун болгаш байдалдарын тодарадыр, чер иштинин күрүне фондузун эргелеп-башкаар федералдыг орган азы оон девискээр органы боттандыраар. Чер иштинин участоктарын ажыгдалгаар эргеге конкурстун азы аукционун түнөөлдерин бадылаар дугайында шиптирни конкурсту азы аукционну эрттирген айы, хүнүндөн эгелээш, 30 хонук эртпез хуусаада хүлээп алыр. Конкурстар азы аукционнар комиссияларынын составынче, ол ышкаш, Россия Федерациязынын иштиги сугларынын, девискээр далайынын болгаш континенталдыг шельфтин чер иштинин участоктарын ажыгдалгаар эрге бээр талазы-биле конкурстар азы аукционнар комиссияларында аңгыда, Тыва Республиканын Чазанын төлээлерин кириер. Чер иштинин участоктарын ажыгдалгаар эргеге конкурстар эрттирип турар үеде тиелекчини илередиринин кол-кол үнөлөл барымдалары болза, чер иштинин участоктарынын геологтуг шинчилээшкнинин болгаш ажыгдалгынын программаларынын артем-техниктиг денчели, ажыктыг казымалдарнын үзүндүзүнүм долузу, девискээринин социал-экономиктиг хөгжүлдезинге үлүү, чогуур программаларны боттандыраарынын хуусаазы, чер иштинин болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле хемчеглерин чогулгалы, Россия Федерациязынын национал айыыл чок чорунунуң сомуургалдарынын үчөдү болур. Чер иштинин участоктарын ажыгдалгаар эргеге аукцион эрттирип турар үеде, тиелекчини илередиринин кол-кол үнөлөл барымдалары болза, чер иштинин участогун ажыгдалгаар эрге дээш чыгыс катал кылыр телевинин хемчээли болур. Бир зөөс, чүгө чыгыс киржикчиден чыгыг киргени-биле холбаштыр, чер иштинин участогун ажыгдалгаар эргеге чарлаттынган конкурстун эртпез деп санаттынган таварылгада, чер иштинин участогун ажыгдалгаар лицензияны чарлаттынган конкурстун негелделери-биле ол киржикчиге берген бооп болур. Чер иштинин участоктарын ажыгдалгаар эргеге

аукционнар болур деп турарынын дугайында чарлалдар бүгү-россиянын болгаш республиканын массалыг информация чепсектеринге, 45 хонуктан орайатпайн, чарлаттынган турар, а конкурстар болурунун дугайында - бир дугаар чарлап дыңнатканын санааны-биле оларны эрттирер ай, хүн болгаш чылынга чедир, 90 хонуктан орай зөөсте парлаттынган турар ужурулуг ындыг чарлалдар парладыры-биле массалыг информация чепсектерин шилирин, чер иштинин күрүне фондузун удуртур федералдыг орган азы оон девискээр органы боттандыраар. Продукция кезээнин дугайында дугуржулга чарары-биле чер иштинин участоктарын ажыгдалгаар эргеге конкурсту азы аукционну эрттиреринин чурумун болгаш негелделерин Россия Федерациязынын хоойлужудулгазынга дүүштүр тодарадыр: 4) 17 чүүлде: а) 1 кезээнге « болгаш бо Хоойлунун 17.1 чүүлүндө көрдүнгөн негелделерни хажытканы-биле лицензияны катал долдурган таварылгада» деп сөстөрни немээр; б) 2 кезээнде: 3 пунктта «болгаш оларнын камгалалы, а ол ышкаш күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле доктааттынган долгандыр турар хүрээлелди камгалаары» деп сөстөрни ап кааптар; дараазында уткалыг 7, 8, 9 пунктуларын немээр: «7) лицензия эдилекчизинин эге саналы-биле; 8) чер иштинин дугайында Россия Федерациязынын хоойлужудулгазы-биле көрдүнгөн отчеттарны чер иштинин ажыгдалгынын кирибеси; 9) оон билдиришкни-биле чер иштинин ажыгдалгынын эге саналы-биле»; а) 8 кезээн күжүн чидирген деп санаар; 5) 20 чүүлдүн 3 кезээн күжүн чидирген деп санаар; б) 22 чүүлде: а) 1 кезээнге дараазында уткалыг домкты немээр: «Чыылданын түнүн конкурсту (аукционну) белеткээринге, эрттиреринге болгаш түнөөлдерин үндүреринге, кириштирген эксперттеринин шалын телевининге чарыгдалдарнын өртөк-үмезинден үндүрүп тургаш, тодарадыр»; б) 2 кезээн күжүн чидирген деп санаар. 2 чүүл Бо Хоойлу ому албан азузу-биле парлаан хүнүндөн эгелеп күштүг болур Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш. КАРА-ООЛ. Кызыл хоорай № 335 УХ-II 2007 чылдың октябрь 26

«Дириг амытаннар дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың сентябрь 19-та хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың октябрь 15-те чуулдуз деп көргөн

1 чүүл 1997 чылдың декабрь 25-те үнген № 816 «Дириг амытаннар дугайында» «Тувинская правда», 1998 чылдың январь 20-де; 2001 чылдың май 8-те; 2005 чылдың декабрь 20-де; Тыва Республиканын хоойлужудулгалар чыындызы, 2001 чыл, № 2, 179 чүүл; «Шын», 2005 чылдың декабрь 6-да; 2006 чылдың май 25-те) Тыва Республиканын Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер: 1) 8 чүүлдүн 3 кезээнде «адагалаары» болгаш «катал тургузары» деп сөстөрни ап кааптар, «өөренип көөр хүлээлгелиглер» деп сөстөр-

«өөренип көрүп турарлар» деп сөстөр-биле солуур; 2) 52 чүүлдүн 4 кезээн күжүн чидирген деп санаар. 2 чүүл Бо Хоойлу ому албан азузу-биле парлаан хүнүндөн эгелеп күштүг болур Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш. КАРА-ООЛ. Кызыл хоорай № 338 УХ-II 2007 чылдың октябрь 26

Суд приставтарының тургустунганындан бээр он чылынга

БҮЗҮРЭЭР МЕН

Суд приставтарының албанының түндүгү ажилдакчылары болгаш хоочуннары!

Суд приставтарының федералдыг албанының удуртулганының мурнундан болгаш бодумнуң өлчүлүшүндө силерни болгаш чоок кижилерини бистиң албанымыстың он чыл болган юбилейи биле байыр чедирип тур мен.

Суд приставтарының албанының ажилдакчылары боттарының байрлалын төлөп ажил ижи биле уткуп турар. Бистиң албанымыс нийтиелге болгаш күрүнеге кайгалчык улуг өскерилгелер болуп турар берге чедер тургустунган. Тургустунушкунуң чылдары ажилдакчы

Н.ВИНИЧЕНКО,
Суд приставтарының федералдыг албанының директору, Россия Федерациясының улуг суд приставы.

бүрүздө күрүнешкини ажилды негез. Хамаатылары болгаш күрүмениң эреажиктарының камгалалын хандырап талазы-биле салдынан сорулганың чедиккини күрүсөлдөп коллектив чедип ая шыдаан.

Албан-чүлөөлөргө күрүсөдип, чуртка, күрүнеге ак сеткилдиң барган болуп чорууңар дээш, Силер бүрүдөгү өөрүл четтиреништи илереттим. Суд приставтарынга судтарның ажил-чорудулазынга чуула корум-чурумну хандырып турары дээш, оларга онаашкан берге харысалганы төлөп-биле күрүсөдип турары дээш өөрүл четтиреништи илеретип тур мен. Бистиң албаның

хоочуннарынга — мерген узааның дагдыныкчылары-выска, аныктарга төлөп-биле үлгер-чижээ дээш өөрүл четтиреништи илереттим. Хоочуннар-биле ажилды улам ханыладып, оларга көскү дузаны чедиреринче кичээңейни улаары чуула дээрин онзаллап айтыксадым.

Бистиң албаның ажилдакчылары боттарының мурнунда салдынан сорулгалары чедиккини күрүсөдип дээш бүрү күрүң бээр дээрзинге ханызы-биле бүрүрээр мен.

Шунтуңара юбилей-биле сеткилдиниң ханымында ижи байыр! Өз-бүлөңерге, ая-бодуңарга кадыкшылды, чаа-гай чорукту болгаш ааскежисти күрүсөдүм.

Моондактар хөй-даа бол...

Суд приставтарының федералдыг албанының Тывада салбырының удуртукчусунуң оралакчызы К.И.Серен-Чимит-биле оларның профессионал байырлалының бүдүүзүндө бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ажил-агыйжы чугааны кылган. Ону моң адаанда парладым.

— Киров Иргитович, суд приставтары деп кимнар, оларның ажилының утказын тайылбырлап көрүңер.

— Суд приставтары дээрге суд ажил-чорудулазынга тургустунган чурумну хандырап, чөптү шийткел кылырынга чуула ажил-чорудулганың болгаш организастың байдалды тургузар талазы-биле хемчеглерни алыр ужурул кижилер-дир. Оларның ажилы күш-биле холбайып болур. Суд приставтары суд турар оран-саваны камгалал-карактаар, судтарга хөй-ниитиниң чурумун тудар, судьяларның база суд чорудулазында киржип турар өске-даа кижилерниң — диннакчыларның, херечилерниң айыыл чок чоруун хандырап күрүсөлдөм.

— Силерниң албан тургустунгандан бээр он чыл болуп турар-дыр. Шынап-ла, оон мурнунда чылдарда суд залдарында иңдиг ажилдакчылар турбаан болгай, чооктан бээр тускай формалыг — суд приставтары деп кижилер кестүп келген. Оларга чоннуң хамаарылазы бир ижи болганын эскерген боор силер аа?

— Ийе, судка келген чандык кижилер суд приставтарының ап турар хемчеглерин ажилы-биле удур көрүп, оон херээ чүү боор дээр ышкыш, бужурган, ажилып, харадаар-даа таварылгалар туруп кээри хаа эвес. Документилерни хынаары, судка келген кижилерни келген деп демдеглээри, демир-дес чепсек бар бе дээш детектор-биле хынаары суд приставтарының дорт күрүсөлдөп ышкыш. Аэропортка хамаатыларны ынаар хынаарга, ким-даа удурланмас болгай, а суд залдары оон-даа артык харысалгалыг черлер-дир, чүге дизе хөй кижилерниң келген деп демдеглээри, демир-дес чепсек бар бе дээш детектор-биле хынаары суд приставтарының дорт күрүсөлдөп ышкыш. Аэропортка хамаатыларны ынаар хынаарга, ким-даа удурланмас болгай, а суд залдары оон-даа артык харысалгалыг черлер-дир, чүге дизе хөй кижилерниң келген деп демдеглээри, демир-дес чепсек бар бе дээш детектор-биле хынаары суд приставтарының дорт күрүсөлдөп ышкыш.

дарның уржуундан күш дөгээр, коргудар, террорлаар чоруктар туруп кээп болур, чөкчүлүшүң, херечилерни чок кылыр сорулгалыг ийикпе азы оларны болгаш судьяларны коргудар, күш дөгээр, адаан-өжөөн негексээр дээш, чүү туруп кээп болбас дээр силер, ону баш удур чугаалаары берге. Буруудаттырып турар болгаш херечилеп турар ийи удур-дедир талазың аразыңа үнгөн чаргы-чаалы административтиг чурум үрээш-кинеринге, харын-даа кем-херек үлгөдүшкүнеринге чедирип болур, ыччангаш суд ажил-чорудулазының чурумун хандырап ужурул бис. Суд приставтарының бо мындыг байдалдарда харын-салгазы дыка улуг, олар бодун кандыг-даа таварылгада туттунуп билер, кижилер-биле эптик-чөптү чугаалаапып, тургустунуп келген маргылдааны чавырдыларының аргаларын дүрген тып, шийттирип-биле хоойлу езугаар хөдөлүр ужурул. Ыччангаш онзаллап айтыксап турар — үлүм мындыг: приставтарның хөдөлүш-кинери хамаатыларның эреажыны куду көөр эвес, а харын оларга айыыл чок чорукту тургузары ол.

— Суд приставтарының бо күрүсөлдөп хөй-ниити милициязы азы таңымыл-камгалал структуралары чүгө күрүсөдип болбас чоор?

— Суд ажил-чорудулазының хандырылазы дээр, ама-ла ол оран-савада чурумну тудары эвес-ле болгай. Суд ажил-чорудулазының чурумун дээрге оранчок калбак билешкин болур. Мындыг байдалды бодап көрүңер даан: суд чоруп турар, буруудаттырып турар кижилер азы кижилер истелге изоляторунга дыка үр олуруп келген, херечи хамаатылар үе-шагын харамнамай ак сеткилдин-биле судка кээп турар, ол ышкыш судья, прокурор, адвокат, секретарь, конвой-таңымыл дээш, судтун өске-даа ажил-чорудулазында хаара туттунган хөй кижилер

ажылын планнап алган турда, чандык ак сеткилдиң эвес кижилер судту болдурбайн, ону сонгаарладыр (каш-даа катап) ужуруга таварыштырып, хөй кижилерниң шагын хоолун чарыгдал болдуруп турар. Олар судче катап-катап кээр ужуруга таварыш. Ону кандыг чурум дээр бээр.

Ындыг болган таварылгада, судья күш-биле өкөп кириштирер дуганында доктаал үндүрер эргелиг. Ук доктаалды күрүсөдүш-кириштирер күүсөдүр алаар. Эрткен чылды алыр болза, судьяларның доктаатканын езугаар 6203 кижини экедиртир ужурул турган болза, херек кырында 5594 кижини күш-биле сүрүп өкөп, судтун ажылынга кириштирген.

Суд шийттирип күүсөдирде база суд приставтары дыка хөй моондактарга таварышп турар. Мындыг байдалда күрүсөдүш-кириштирер суд шийттирип дүрген күүсөдир-биле күрүмениң эреажыны дээш хөдөлүр, а харын берикчиңи бүгү аргалары ажылдап тургаш, суд шийттирип күүсөдирин узандыктыраары, сонгаарладырын, шөйерин бодаар. Эрткен чылдың 12 айында суд кижилериниң болгаш судьяларның айыыл чок чоруун хандыраары-биле 10756 чагыг кирген болгаш күрүсөлдөп, а бо чылдың 8 айында 17353 чагыг кирген бооп турар.

— Суд приставтарының федералдыг албанының Тывада салбырының Кызыл хоорайда

килдизиниң ажылынга хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер? Судтун шийттирип езугаар хемчеглерин ап турза-даа, чон оларны билбес, кара туразында аажылап турган ышкыш кылдыр бодап, эпчөк чаңнап турарын телевиденден бо-ла көөр болгай бис.

— Ол, шынап-ла, иңдиг. Суд шийттирип күүсөдир-биле чурттал оран-саванын хостадыр, азы эт-хөрөңгизин хавыраар, ону чаа эзлеринге күрүсөлдөп дээр дийки, суд приставтарын улус ыччан камчаар уткуп аары билдингир херек. Ам артында эзирик-элээр-даа боор, чыдыг чашпан тыртып алган-даа боор, ыччангаш олар чүү-даа үлгөдип болур.

— Шынап кээрге, суд приставтары чүгө бьокгы нервниг эвес, а мага-боду сайзыраңгай, күш-шылдыгы кижилер болур ужурул ышкыш. Олар тускай белеткел эртип турар бе?

— Суд приставтары кылдыр ажилдаар кижилериниң шийттирер безин дыка шыңгы. Хынаттымаан, бүзүрөл чок кижилер турбас ужурул. Ыччангаш суд приставтарының хөй кезин күш-биле холбошкан структураларга ажилдап каапкан, арга-дуржулгалыг кижилер болуп турар, оларның аразында спорт мастерлери бар. Профессионал белеткел доктаал чоруп турар. Ыччанмай камчаар, бир эвес суд үезинде өрт, чер шийттирер дээр ышкыш өске-даа онза берге байдалдар тургустунуп келген таварылгада, инструкция езугаар бир-ле дугаарында, суд приставтары хөдөлүр ужурул. Белеткелдерин доктаал чоруп турарының ужуру-даа ында. Олар эчки дузазын болгаш өске-даа дузаны бир дугаар чедирер ужурул. Ыччангаш ок-чепсекти болгаш камгалалды өске-даа тускай херекселдерин олар ап чоруур эргелиг.

— Интерес дээр четтирдим, Киров Иргитович, бистиң чугаавыстан номчукчулар бир ажилыг чүүдү билеп алган боор деп бодап тур мен. Байырлалды ажил-ишчи, спортчу чедиккинер-биле уткууруңарны күрүсөдүм.

Светлана БАЛЧЫР чугаалашкан. В.Балчы-оолдуң тырттырган чурту.

СПОРТ-СПОРТ

СУУРУВУСТУҢ 60 ЧЫЛЫНДА...

Чөөн-Хемчик кокууунуң Чыраа-Бажы суурун үндөмүлөтүп тургустунганындан бээр 60 чыл болган оюн октябрь айың эгезинде демдеглеп эрттирдивис. Ама тураскааткан спорттун хөй хевирлеринге маргылдаалар дыка солун болуп эрткен. Маңаа деткичилерни онзаллап демдеглекседим. Эртине Сагаанович Кууларның башталгазы-биле анык оолдар өртектиг белектерни хөй-нү-ле саткан, сайгарлыкчы кыстар база боттарының улуг үлүүн кириштирген. Оларга оргкомитеттин өмүкээзинден четтиргеништи солун дамчыштыр илеретип ор бис.

Аы чарымы 12 километрге 15 анык аъттарны, 25 километрге 20 улуг аъттарны чарык болган. Улуг аъттардан Шемиден Евгений Кууларның ады эрткен. Ийи дугаарында Хорум-Даг сумуздан Сылдыс Кууларның хүрөң ады келген. Үш дугаар черде Чыраа-Бажы сумуздан Аяс Монгуштун ады болган. Анык аъттардан Чыраа-Бажыдан Өнер-оол Донгактын ады тилгэн. 2-3 дугаар черни Чыраа-Бажыдан Монгун-оол Кууларның хоор ады биле Хорум-Дагдан Челээш Кара-Салдың калдар ады алган. Шаналдар кылдыр тыва идик, эзер, чулар-чүгөн, сыдым, коокон, өңүт телевизор, сотовый телефон дээш, өске-даа суй белектерин тыыскан. Үргүнчү аы-иш туруп, аныктары деткип, эки үлгөриң көргүзүп чорууру дээш, Арай-Кара Күжүгет, Седен-оол Монгуш, Александр Сарыглар оларны 500-500 рубльдер-биле шынаан.

Хөй бөмбүү. Тинлекчи Хөндөргейниң оолдар командазы болган, а 2-ти, 3-кү черде — Кызылдың башкы колледжизиниң база Чыраа-Бажының командалары. Уруглар аразында маргылдаага Чыраа-Бажының командалары тилгэн. Чыраа-Бажы биле Чадаананың командалары 2-3-кү черлерин эзлэн. Шаналдары 3500, 2500, 200 рубль болган. Эң эки калдакчы Владимир Монгуш (Кызыл), эң эки камгалачы Аян Ооржак (Чыраа-Бажы), эң эки ойнакчы Буян Монгуш (Хөндөргей) болган. Уруглардан Сайсуу Монгуш (Чыраа-Бажы), Ирина Монгуш (Шөм), Монгуш Сайсуу (Чыраа-Бажы) оларның оюнун демдеглэн.

Тыва хүрөш. 36 анык мөгениң хүрежин чон сонуургал көргөн. Чөөн-Хемчиктин Хайыракан сумуздан Начын Монгуш шүүлгөн, чыраа-Бажыдан Күзөчү Куулар үжүрлөшкөн. 3-4-кү черлерин Чыраа-Бажыдан Эдуард Монгуш, Сүт-Хөдөн Эрес Кара-Сал эзлэн. Башкы черни Чыраа-Бажыдан Айгуль Монгуш алган.

Шыдыраа. Тинлекчи Улар Монгуш, 2-ти, 3-кү черни Орлан Сарыглар биле Эрес Донгак алган. 4-күзүн 75 харлыг Коңзан-оол Ойнар эзлэн. Беш минуталап ойнаарыңа Баян-Таладан Сергей Куулар, Улар Монгуш, Орлан Сарыглар олар тилгэн.

Байырлалда суурувуста Ак-Хорум деп адаан стадионну кылып алдым.

Оюм КАРА-САД.

• Үе болгаш болушкуннар

БАШТАЙГЫ ДИРЕКТОРНУҢ АДЫ-БИЛЕ...

Эрткен субботада Туран хоорайның ий дугаар ортумак школазынга Тывада ат-сураа билдингир, хоочун башкыларның бирээзи Константин Болчаевич Балчий-оолдуң адын тывысканының байырлалы болуп эрткен.

Алдын үжүктөр-биле чараш кылдыр Туран хоорайның ниити өөредилгениң «Константин Болчаевич Балчий-оол аттыг ий дугаар ортумак школазы» деп бижээни адрести аскаан. Байырлалга хоочун башкының оглу, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Борис Балчий-оол, ТР-ниң Чазааның Даргазының өмүңээзинден «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның удуртукчуу Алексей Очур, чогаалчылар Екатерина Танова, Кара-Күске Чооду олар киришкен.

Константин Болчаевич Тураның 7 чыл школазының баштайгы директору. Ада-чурттуң Улуг дайынының берге чылдарында — 1941-1945 чылдарда бо школага директорлап ажилдап чораан. Школаның бут кырынга туруп, материал-техниктиг баазанын бы-

жыглап, башкы кадрлар-биле четчелээринге ол канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузу кириген.

Туран хоорайның хүндүлүг хамаатызы, партия-совет ажилдарына 22 чыл дургузунда харысалгалыг удуртулга ажилдарга ажилдап чораан Михаил Каң-оолович Дамчай чыылганнарның мурнунга Константин Болчаевич-биле кады ажилдап турган үезиниң дугайында чылыг, чырык сактыышкыны кылган.

К. Б. Балчий-оол Тес-Хеминиң Берт-Даг школазынга директорлап турда, ооң баштайгы доозукчулары база бо байырлалга киришкен. Ол дээрже Александр Санчат-оолович Самдан, Урана Биче-ооловна Хертек, Александр Сан-оолович Шоюн олардыр. Өөреникчилери башкызының адын бо школага тыпсып турарына өөрүп, боттарының мурнундан сүй белектерин школа коллективинге сөңнээн.

Ат-сурагы башкының оглу адазының ажилдап чораан школазынга дыка хөй эки чүүлдерни кылган: школаның музейиниң капитал септелгенин кылдырткан, хөй аппара-

тураны, видеоканерамы, амгы шагның нарын фотоаппаратын, хөй-хөй экспонаттарны, чуруктарны, ном-дептерни школага белекке берген. Школа септелгенин улуг үлүг-хуузу кирип, школаже кирер эжик аксының чадазын мрамор-биле каас-чараш кылдыр кылдырган.

Аалчылар өөреникчилериниң байырлыг чыскаалына кирип, оларга чагыг-сөзүн берип, төрээң школазының адын төлептин-биле эдилээрин, эки өөредилгелиг болуп, келир үеде Тываның чоргаарлы болурун күзээн.

Байырлыг чыскаал соонда, Күлтураның болгаш дыштанылганың төвүнге Марк Оюн аттыг школачыларның солун концерти байырлалды уламчылаан.

Байырлыг аждыышкында ТР-ниң УХ ХП депутады Борис Константинович Балчий-оол, хоочун партия-совет ажилдакчызы Михаил Каң-оолович Дамчай.

НАЙЫСЫЛАЛДЫҢ "ЧҮРЭЭНДЕ" СУВУРГАН

Октябрь 29-та Енисейниң эринде Азия төвү тураскаалдың чоогунда чаа сувурган тудуунуң доозулганы-биле ооң аждыышкынының байырлалы болуп эрткен.

Бо хүннерде Кызылдың дөрт талазында сувурганнар туттунган болгаш коорайны олар бүгү-ле багай чүүлдерден камгалап-кадагалап турар. Бо чаа сувурган найысылалдың «чүрээ» болуп, ооң төвүнде туттунган. Ооң эң бажында Будда бурганни чалап саадаткан. Ол найысылалывысты карактап, багай чүүлдерден камгалап, арыглап эгелээни ол.

Байырлыг аждыышкында Тываның Камбы-лама эргелелиниң лама-башкылары арыглаашкынының номун номчаан. Сарыг шажынның чүдүкчүлери сувурган аждыышкынынга улуг өөрүшкү-биле кээп киришкен.

КАЖАН-ДАА УТТУНДУРБАС

Октябрь 30-де найысылал Кызылда политиктиг репрессияга таварышканнарга тураскаал чанынга сактыышкын митингизи болуп эрткен. Ону «Мемориал» музейиниң болгаш ниитилелдиң ажилдакчылары организастан эрттирген.

Аңаа Тываның ырак-узак кожуун, сумуларында ада-өгбези, дөргүл-төрелдери, чоок кижилери ханыг политиктиг репрессияга таварышкан кижилер чыылган.

«Мемориал» ниитилели тургустунары билек, ооң кижигүннери болган хоочуннар, политиктиг шаажылалга таварышканнарның ажы-төлу, төрелдери, эш-өөрү чылдыңна октябрь 30-де бо тураскаал чанынга чыгып, ажыг-шүжүүн үлөжип, бот-боттарың деткижи, сактыышкыннарны кылып чаңчыккан.

Бо удаада байырлыг митингиге ТР-ниң Чазаан төлээлеп, культура болгаш информастыг политика сайыдының оралакчызы Виктор Чигжит, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Борис Балчий-оол, «Мемориал» ниитилелиниң кижигүнү, Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң директорунуң оралакчызы Ульяна Өпей-оол, «Мемориал» ниитилелиниң даргазының оралакчызы Федор Лобанов олар чыылган чон мурнунга сөс ап чүве чугаалааш, чурттуң төөгүзүңе ханыг репрессиялар моон соңгаар кажан-даа турбазын дээр болза, шупту демниг болуп, шын дээш туржуп, актыг черге шаажылатканнарның ажы-төлүңе, чоок кижилеринге ачы-дузаны көргүзүп, оларга мөгейип чоруур ужурлуг бис дээрзин онзалап демдеглээн.

Бистиң корр. Чуруктарны В. БАЛЧИЙ-ООЛ тырттырган.

Холуңар үжүү чараш болзун

Чалалга-бижик соонда бодал

Чоокта чаа аваыстың дунмазы болур даайывыс 70 чыл харлааның демдегледеп эрттирери-биле чалалга бижээш, кажан, каш шахта, каяа болурун айтып, чээни мени өөм ишти-биле кады келиривисти чалаан чалалга-бижин алдывыс. Бо чагаа даайы-ваысты меңээ бижээни ийиги чагаазы болур. Баштайгы ССРЭ үезинде Германия Демократтыг Республикага танк кезээңге шериг эрттирип турган үези чүве. Сөөлгү алган чагааны номчуп ора, эрткен чүс чылдың алдан чылдарының эгезинде алган чагааны дораан сакты хона бердим. Амгы чагаазына бижээни холунуң үжүүнүң биегизи-биле ол-ла олчаан шевергин чаражын. Үргүлчү бижиттинип чоруур эвес, хар-назыны улгады-даа берзе, үжүктөриң шевергин бижээни катан-катан магадап, сонуурган көрүп ора, амгы салгалдың холунуң үжүүн, оларның бижип чорааныңдан ылгалдын эскерип көрүп ор мен.

Та чүге ындыг чүве, амгы салгалдың холунуң үжүүнүң хирелин, хараданчыын. Өөреникчилериниң үжүктөр бижиири «А»-дан сөөлгү үжүктөргө чедир хевир-дүрзүзү биегизинден шала өскерилген боор-дур. Амгы үениң үжүктөринге көөрдө, бистиң үениң үжүктөриниң хевиири чараш-ла турган ийин. Ол чүл? Өөредилге системазында алфавит үжүктөриниң бижилгезинде чаартылга бе? Тыва кижик өске чоңда чок Ө, У, Ң деп ховар тускай үнүг болгай. Ынчал чоруй бо үнерниң үжүктери «Эрткен чүс чылдың алдан чылдардан чеден чылдар эгезинге чедир тыва өөреникчилериниң холунуң үжүүнүң чаражы РСФСР-де эң тергенин чараш, кончуг шевер улус деп мактадып чораан болгай» — деп, башкыларның башкызы хоочун башкының чугаалап органын бо-ла сактып кээр мен.

Өрт айыыл-халавынга таварышкыш, чүгүле дөрт класс дооскан ортумак, дээди өөредилге черлеринге өөренип чорбаан, бойдус-бурган чаяганы Монгуш Өлчей-оолдуң холунуң үжүү дег чараш, тода бижиир кижик ховар-ла боор. Ол саазыны дөрт азыннан кнопка-биле ызыртып алгаш, ийи холунуң дугур салаалары-биле адыштай тудуп алгаш бижиттинер кижик болгай. Ооң чогаалга салым-чалаанын, холунуң үжүүнүң чаражын, чогаалга сундулуун, улуг чогаалчывыс С. Сарыг-оол чогаалчылар конференциязынга илеткелинге айтып чугаалажык. Ол ышкыш чогаалчылар А. Даржай, А. Бегзин-

оол ооң бижиириниң чаражына мага ханмас, чогаалдарын үнелеп айтып бижип-даа чордулар.

Амгы үениң өөреникчилериниң холунуң үжүүнүң чегейинге чүү салдарлыг болганын? Боттун хууда бодалым мындыг: бижиттинип турарывыс демир-үжүк баштарындан кончуг хамааржыр. Бистиң үеде демир-үжүктү будуктуг бичежек савадан суктунуп бижиир турган. Демир-үжүк бажын күш-биле баспас, далашпайн, оожум бижиир. Амгы демир-үжүктөриң өөзүнүң бажы шариктиг болганын бижиттинери хөлүм эрттир дүрген чүгүрүүчөл болганын өөреникчилер далажып бижип чаңчыга берген. Ынчангаш шариктиг демир-үжүктү тывылгандан бээр өөреникчилерниң холунуң үжүү чегей апарган димизе, улуг частырыг болбас боор. Азия диптиң төвүнде үе-дүптөн чурттап келген түрк уктуг тыва кижилер тутса шевер, сөглезе чечен-мерген, сөскүр чораанын бурунунуң даш көжээлеринде демдегледерден, чалым-халааларда үтпеп-сөктөп тургаш, кижилерден эгелээш, янзы-бүрү дириг амыттаннарның дүрзү-хевирлерин, оларның шимчээшкенин, чепсээнден бээр симлбип кылганының шевергиниң кижик магадаар.

Мону бижип ора, Чаа-Хөл, Ак-Туруг чонунга бодунуң үезинде чоңга ачы-буянын чедирип чораан чугаагы эртемниг Демчик башкының бир чугаазын сакты-дыр мен. «Аванмың акызы Кечил деп кижик чораан. Ол кончуг эртем-билгилиг бижээни кижик. Ооң бөгө-биле (ам болза кара туш) бижээни судуру-дур бо. Алыс бижээни кижик болгаш холунуң үжүүнүң шеверин көрө» — деп, шокар бижожтиг дилиндек саазыны аңдара-дүндере тудуп, көрүп тейинге дээстире аарак, тейлеп каал орап чүве. Үениң айы-биле чүү-даа чүве — ниитилелден эгелээш, өскерлип, чаартынып турар. Хөлүм эрттир чаартылга, эде тургустунуушкун, дүргедээшкын дээш, чүвениң шынарынче, алыс келир үеде амыдыралга кандыг салдарлыг болурун чедир көрбээниңден буураашкына, сандараашкына-даа таварышкылаарын көрүп чор бис. Амгы өөредилге системазында бичи чаштарны үжүктөр бижиирде демир-үжүктү: «Не отрывая от буяги» — деп чаа арга-биле эргидеги хевирин өскерти аарак бижидер аларган. Үжүктөриң хевиир чече-даа чаартынып турза, салгалдарывыстың холунуң үжүү чараш-ла болзунам.

Маадыр-оол АРТАА.

ОЗАЛ-ОНДАК БОЛДУРБАС ДЭЭШ

ТР-ниң ОБ болгаш ХК агентилелиниң сугга дүшкөннерни камгалаар эргелели бо чылдың 10 айларының түңнелин үндүрүп чугаалашкан.

Эргелелдин киржилгези чокка ыгласкың түңнелге чедер чаккан элээн каш таварылгаларны болдурбаан, сугга дүшкөн болгаш суг объектилеринге кижилерни камгалаарына тодаргай ажилдарны кылып чоруткан. Эргелелдин ажылының көргүзүлери кудулап турар дээрже-ле, ук ажилдың эки түңнелин көргүзүп турары ол. Республикада бо чылым 28 онза байдалдар бүртүктеттинген, эрткен чылдың денээрге, 16 таварылга кызырылган. Эрткен чылым 89 кижик сугга когаран болза, бо чылым 20, ооң иштинде 7-зи уруглар боор турары хомуданчыг. Ис чокка 3 кижик читкен деп бүртүкээ болза, эрткен чылым 18 кижик читкен турган.

Эштир үеде эргелелдин ажилдакчылары эрик кыдыы черлерге профилактиктиг рейдилерни чорудуп турган, 51 үнүшкүнү кылган. Сугга канчаар алдынарының дугайында лекция, беседаларга 57 муң кижик хаара туттунган.

Дош чуга турар үеде эргелелдин ажылы база күштелдирген байдалче шилчир — ол ноябрь төнчүзү, декабрь эгези үе. Ынчал ТР-ниң ОБ болгаш ХК агентилелиниң сугга дүшкөннер камгалаар эргелели суг объектилеринге озал-ондакты болгаш аңаа кижилерниң когарар чоруун болдурбазы-биле «Чуга дош» деп профилактиктиг операцияны чорудар.

Аяс СОЛУН-ООЛ,

Сугга дүшкөннерни камгалаар эргелелдин начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар.

Кызыл хоорайның мурнуу чүгүндө 9 километрде арт кырында даянгымын ийи эктиниң кырында салып алган хүлерден кудуп кылган «Кадарчы» деп улуг тураскаалды чүгле бистиң республикада эвес, өске чурттардан келген хөй-хөй аалчылар магадап ханмас. Бо дээрге, эрте шагдан бээр мал ажилдыг тыва чоннуң бир мөзүлөш омур-хевири-дир. Ооң автору Россияның алдарлыг чурукчузу Товарищтай Чадамбаевич Ондар. Ол 1999 чылда 50 харлаанынга тураскааткан делгелгезин белеткеп тургаш, хенертен арааш, «аьдының бажы хоя» берген.

Чурукчунуң кады төрөөн акызы, хөйге билдингир шүлүкчү, хоочун башкы Бабуужаптың оглу Байза база-ла Москвада Суриков аттыг чурулга академиязын дооскаш, скульптор болган.

Чогаалчы Куулар Черлиг-оол аныяк чурукчудан интервью алган. Ону сонуургаңар.

СКУЛЬПТОРГА ТУРАСКААЛ

— Скульптор акың Товарищтайга бурунгу көжээ хевирлиг граниттен ооң тураскаалын 3 ай дургузунда соктап келдиң. Дыкала улуг даш-тыр. Мону кайымы алдыңар? Көжээ аяны биле кылыр деп кым бодап каан чоор, оглум?

— Чурукчунуң бодунуң дурту хире ак-бора гранитти Саяногорскиден садып алдык. Дашты кранбиле көдүрткөш, «Камазка» чүдүрүп эжкелгеш, маңа 25000 рубль биле каң бистиг электрлиг хирээ

саткаш, ооң ортузундан ийи чара хирээлеп алдык. 1 м 70 см квадрат даш турду.

Чурукчу акымың ары-бажын бодунга дөмейлештир ойуп, сиилбил алгаш, моюну, эктиндең куду көжээ хевир биле күүсетим. Бистиң өгбелеривис бурунгу тюрктер, уйгурлар колдуунда хаан, бег, шериг баштыңчызы улуг кижилерге ындыг тураскаалдар кылып чораан. Азыландырып болбас, ай, чер, өг ышкаш мугур хевир дыка улуг уткалыг: өртемчейде бүгү чүве

айны, хүнү долганып турар, ооң иштинде кижиниң салым-хуузу өгбелерниң оруу биле катап эргилип кээп турар дээн демдек болгай, Черлиг-оол Чашкымаевич.

Скульптор Товарищтай Степан Сарыг-оолдун, даш чонукчузу Ранса Аракчааның, артист Максим Мунзуктуң болгаш өскелерниң даа портредин даштан, дазылдан, гипстен сиилбил чазап, шуткуп тургаш, оларның иштики делегейин «азыландырайны», ай, хүн дег чырык-чылымы биле ажыдып, алгаа-

Уран чүүл болгаш ооң кижилери

рын бодап чораан.

Кадарчы кижини хөртүк сүзүп, кадыр дагы өрү чүткүп оргаш, арт кырынга үнүп кээрге, сагыш ажып кээр. Ынчан ол ажил-ижинге өөрүшкүдөн даянгымын эктинге сала каапкаш, улуг тынар Даянгыш — кижиниң черден күш ап, тептинер быразы, кады чурттаар эктиниң деткимчези-даа джжж. Ак сүттү, ээти бүдүрүп турар малчынны алгаан скульптор кижиниң улуг поэмазы болгай аан бо.

— О, ол-даа чөп! Мен ооң дугайында «Маны дашта поэма» деп очерк бижээм мен. Ам ону алгыдар бодап тур мен. Даш азы дазыл тудуп аялганда, күжүр акың доң сырны соктап орап торга дөг эр-ле болгай. Бирээни чогадып каар. Токаны мөңгөжити. Сталинчи тыдымыңыңа дүжүп бербээм арапка хүлер тураскаалды кудуп кылды. Буян-Бадиргы ноянга тураскаалды барык бүдүрүп кааш, чорта берди. Ону ам сен чедир сиилбил тур сен ба, Байза?

— Тозан чылдарның эгезинде Москвага өөренип тургаш, дышта-нылгада келгеш, «Кадарчының даа» холу, будун гипстен сиилбил, тутчуп турдум. Эмиглеш деп, бодунуң мергежилинге мени өөредиле турду хөөкүй акым.

— Хөлүн эрттир күженип каапкан бооп чадавас, а? Кадыг гранит оя соктап деп чүве амыр эвес болгай.

— Аар маска биле шүүчени дашка үстүргөш, тутсуп турда, мээге ооң чаңгы-човууру өде халып турар чүве болгай, акым.

— Ийе, харын, кыска назыда дыка хөйну кылып чорду ийин бо. Уран чүүлге ол дег бердинген кижини аңаа тыныи сатты деп, чогаалчы эш-өөрүмдөн дыңнаан мен. «Буян-Бадиргының чедир шуткуп кылган-дыр сен. Хөөкүй эрге көжээ тураскаал кылдың. Оон ыңай?

— «Кадарчының» ийи карыш дурту бичии хевирин хүлерден куттуруп кылдым. Америка болза, шылгарангай артистерге алдын

«Оскар» шаңналы тыпсып турар. Шаң бо ажылды мөңгүн азы алдың биле чайырлааш, Наадымга тускай шаңнал кылып алган болза, деп бодалым бар.

— Онза, чаа бодап-дыр! Төөгүге уjur-дузалыг өмөгө Семис-оол азы өмөгө Аяс дээн чижектиг суй белек болза, бурунгуларга улуг алдар ышкажыл. Машина-ла, машина... Мооң уjur-утказы билдинмес, анаа бир бизнес апарды.

Шүүлген мөгө кижиге азы Наадымга республика тергинин болган малчыга ооң ат-алдарын быжыдар мерген, чараш уткалыг шаңнал-белек эки-дир ийин. Акшага эш кылдыр аан. Машина деп чүве озал-ондак-даа болур, ону кандыг белек дээрил аан.

— «Россияның алдарлыг чурукчузу» деп улуг атка четкен скульпторнуң келир чылым 60 чыл ою болур. Ооң даштан, дазылдан, хүлерден кылган уран ажылдары-ла хөй, а каталогу безин чок. Силер бо ажылга дузалажып көргөн болзунарза, Черлиг-оол Чашкымаевич.

— Потапов, Дьяконова ышкаш улуг эртемденнерниң хөй материалдар тыпканы Ишкин куду Көк-Эл деп базырыктар оранындан үнгөн хөйге билдингир скульптор дуңмайның тураскаалыңа «Маны дашта шүлүглө» деп чогаалымы доозуп парладыр мен, оглум. Ооң чурукчу эш-өөрү эктиниң адын мөңгөждери биле чүну кылбас боор. Кызылда бар-ла турган улуг хемчээлдиг тураскаалдар ооңу болгай. Тываның Күрүмө шаңналыңыңа база деткип болгай. Ажыл-ла хөй-дүр. Чүгле чыткан даш адаа биле суг акпас дээр ийик. Чыдар дашты шимчеди идер, эки алдарны көдүрер, деткир — бо-ла.

ЧУРУКТА: аныяк скульптор ажыл үезинде

Чурукту авторнуң архивинден алган.

Тыва сыгыттың көскү төлээзи

Тыва уран чүүлдүң онзагай аяныг хевирлери хөөмей, сыгыт, каргыраа сөөлгү чылдарда депшилгелиг хөгжүп олурар. Оларны чүгле күүселдезиниң талазы биле эвес, а эртем болгаш теория талазы биле база шинчилел ажылдарында ханы сайгарылгаларны кылып эгелээм.

Чүгле Тывада эвес, өске-даа черлерде хөөмейниң күүседикчилериниң саны улам көвүдөп турар. Харын-даа бүгү делегей хемчээлдиг апарган дизе частырыг болбас. Мындыг байдалды айтып тура, тыва хөөмейниң баштайгы салгалдарының уран талантызы, оларның амгы үениң күүседикчилеринге салдарын айтыры чугула. Ылаңгыя бо хүннерде бүгүдениң кичээнгейинден ады чоорту уттундуруп бар чыдар хөөмейжи өгбелеривисти сактып, кижини бүрүзүн тускайлап ылгал, оларның чогаадкчы байдалын сайгарып көөрү чугула. Келир 2008 чылды хөөмейге тураскаадып, бистиң онзагай уран чүүлүвүстү бир онзагай кылдыр көрүп турары таварылга эвес. Ону Чазак байдалыңа өөренип көрүп турарыңа каттышпас арга-жок. Бодум хуумда, харын-даа өөрүп, деткип турар мен.

Баштайгы салгалдарның бир онзагай төлээлекчизи — Сат Белекей оглу Манчакай. Ооң төрүттүнген чери, «ыраажы хемге», Хөндергейге болгаш допчу намдарыңа көвей доктаавайн, чогаадкчы күүселдезин тускайлап ылгай араак сайгарып көөрүн оралдажып көрээлинер.

«Сат Манчакайның кайгамчыктыг улуг талантызы 1948 чылда Тыва областың арын-

нүүрүн, ат-алдарын Москвага камгалап шыдаан» дээрзин он беш чыл бурунгаар «Салым-чаланың сыгытчы» деп, «Шыи» солунга үнгөн чүүлүңе (1992, авг 5) алдарлыг артизвивис М.М. Мунзук ылгап бижээм дээр-ге-ле онзагай үнелел дээрзи билдингир.

Сат Манчакайның аймаанда уран талантылыг кижилер эвээш эвес. Сыгытчының ачазы Морзук-оол оглу Белекей Даа кожуунуң чагырыкчызы Хайдып Үгер — Дааның хууда ыраажызы чораан Сат Бойдааның кыс дуңмазының оглу Алды алышкының ортуну бооп Манчакай өзүп келген. Ону чок билер кижилер он алды харлының хөөмей-сыгыттың эге базынарнын кылганын чугаалап турар.

Сат Манчакай — бүгү Тывага билдингир чораан, эң-не баштайгы Москвага үнгөн граммпластинкага бодунуң ырын бижиткен Ондар Комбунуң чээни. Ол ышкаш алдарлыг артизвивис Куулар Надежданың авазы база ыраажы Опал Агбаан-Шыраповна Шулуубиле база төрөл улус болган.

«Аваык Сат Севеш Лопсановна ырла-вас-даа болза, тыва хылдыг хөгжүм херекселдеринге аажок ойнаар, харын-даа нарын хөгжүм херексели — скрипкага безин тыва аялгаларны күүседип бээрге магадаар бис» — деп, Сат Манчакайның уруу Тевек Валентина «Хөөмей» аттыг эртем төвүндө шыгжаттырган бодунуң сактышкынарнында бижээм.

Угундан дөзөп алган уран талантызын улам сайзыраттышаан, ылаңгыя сыгытты күүседиринге бедик деңгелди четкен Сат Манчакай өскелерден ылгалып турган Ылаңгыя ооң сыгыды онзагай дыңналыр апарган. Сыгыдының аяннары янзы-бүрү: узун шө-

йүлген хевирден чоорту кыскалал, мырыңай «андарлып-дүндерлип» турар ышкаш, бир аяндан өскезинче шилчип турар апаар. Сөөлүндө барып, Ооржак Хунаштаар-оол ындыг хевирин улам байыдып, сайзырадып, бедик чадаже көдүргөн.

Сат Манчакайның сыгыды арыг болгаш тода дыңналыр, ол хирезинде аажок күштүг болгаш өткүт. Дыңнакчының кичээнгейин дораан хаара туду бээр. Карака Тыва чуртунуң делгем ковулары, бедик даг-сыннарының сүүрлери көстүп келир.

Чамдык күүседикчилер хөөмей, сыгыт, каргырааны дески күүседир, а чамдыктары чүгле хөөмейлээр ийикпе азы чүгле каргыраалаар. Оларның дыка хөй хөөмейден сыгытче кирип чаңчыккан болур Сат Манчакай кандыг-даа аяны күүседип шыдаар чораан. Ынчалза-даа ооң ынак хевир — арыг сыгыт. Сыгыттың янзы-бүрү аяннарын билдили биле ажыгалап билер. Дыңналыр-дыңналбас кылдыр эгелеп алгаш, чоорту дыңзыдып, күштелдирип, сыгыттың езулуг хыныга чедир күүседип шыдаар. Ол эгелээрде, хөөмейден эвес, арыг сыгыттың бодундан эгелеп алып ындыг күүселде амгы үеде ховар таваржып турар. Сат Манчакайның чүгле сыгыт күүселдези биле тыва ырларның долу аялгаларын шаандагы пластинкаларда бижиткени аажок солун. Амгы үеде будун ыры аялганы чүгле сыгыт биле күүседип турар кижилер колдуунда чок.

Сыгыттың арыг күүселдезинден аңгыда, ону хөөмей биле катый, хары угда, «согажалай араак» күүседир база онзагай. Сыгыт биле хөөмей катый хаара дыңналып келир. Аңаа немей Манчакайның игилиниң үнү база каттыжа бээр. Ынчангаш онзагай нарын үн

куттулуп келир.

Салым-чаланың сыгытчы чүгле күүседикчи эвес, сыгыдын үдээр хөгжүм херекселин база боду чазап кылып алып шевер кижини чораан. Ол сыгыды биле кады ус шевер талантызын бичин салгалга дамчыдып, школага күш-ажыл кичээлдерин база башкылап турган.

Ырак-чоокта эштери биле харылзааны үспес, үргүлчү чогаадкчы мергежилин бедидип, оларның биле сүмележип турган. Ылаңгыя Максим Даплай биле арга-сүме солчур, ону хүндүлөп чугаалаар чораан. Сыгытчының эң чоок эки солун артизвивис Владимир Монгалбин. Кызылга келгенде, артистин өөнге доктаар турган.

Сат Манчакайның сыгытчы талантызының ачызы улуг салдары ооң соонда салгалдарга чедирген. Хөөмейниң шупту аяннарынче көвей чартыгып турбайн, оларнын аразындан чүгле сыгытты шилип алганы безин тускай. Сыгыт — эң берге дээн күүселделерниң бирээзи. Ону үндүрүп алырыңа кончуг улуг тыныш күжү негеттинер, ыңчангаш езулуг арыг-чараш сыгытты үндүрүп алыры белем эвес. Ооң соонда сыгыттың янзы-бүрү бедик-чавыс аяннарын таарыштырып тургузар апаар. Анаа база эвээш эвес чогаадкчы ажыл негеттинер Чапатынган уран талантызын улам сайзырадып, бедидип, Сат Манчакай бодунуң үезинде болдунар шаанче сыгыттың күүселдезин бедик деңгелге чедирген.

Сыгытчының сылдызы кыптыгып, Бүгү-делегей аныяктарының болгаш студентилериниң фестивалының лауреады болган. Ооң соонда Сат Манчакайны болгаш Улуг-Хемниң Көк-Чыраадан Тумат Кара-оолду даштыкы чурт Алжирге чалааны таварылга эвес. Ынчалза-даа Сат Манчакай бодунуң Тываның мурнундан кандыг-даа көскү ат-шаңналды албааны хомуданчыг.

Болат-оол БУДУП,
уран чүүл эртемниң кандидады.

ЧОННУҢ ЧАҢҢС ЭВИНИҢ ХҮНҮНГЕ ТУРАСКААТКАН ХВМЧВГЛВР

- 1 «Чоннуң чаңгыс эвиниң хүнү» деп ном делгелгезиниң ажыдышыны А. Пушкин аттыг национал библиотекага ноябрь 1-де 13-14 шакта.
- 2 «Ноябрь 4—Чоннуң чаңгыс эвиниң хүнү» деп темалыг класс шагы. Ноябрь 1-де караа көрбестер нитилелиниң библиотеказынга 10-12 шакта.
- 3 Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге «Мээң чуртум—мээң Россиям» деп делгелге. Октябрь 31-ден ноябрь 5-ке чедир.
- 4 Чоннуң чаңгыс эвиниң хүнүгө болгаш Россия Федерациязының Конституция хүнүгө уткуштур школаларга ажык төөгү кичээлдерин. Ноябрь 1-ден 3-ке чедир тускай план езугаар.
- 5 «Евразия—2007» студентилерниң национал культура талазы-биле фестивалы. Ноябрь 2-де, 15 шакта, хөгжүм-шин театрларга.
- 6 «Мээң төрөөн чуртум—мээң Россиям» деп улуг класс өөреникчилеринге угаан сайзырадырынга оюннар. Ноябрь 2-де 12 шакта Ярыгин аттыг спорткомплексинге.
- 7 «Россияның эң билдингир кижилери» деп литературалыг ном сайгарылгазы. Ноябрь 2-де 14-15 шакта, К. Чуковский аттыг уруглар библиотеказынга.
- 8 «Сагыш-сеткиливистен изиг байыр» деп темалыг кезээ. Ноябрь 2-де 18 шакта, «Строитель» Культура бажыны.
- 9 «30 хардан ашканнарга...» оюн-тоглаалыг дыштанылга кезээзи. Ноябрь 2-де 19 шакта, Тываның күрүне филармониязынга.
- 10 Патриоттуг кижизидилге шактары. Ноябрь 2-де кожууннарда социал төптөрниң удуртулгазы-биле эртер.
- 11 Уран чүүл школазының уругларының Чоннуң чаңгыс эвиниң хүнүгө тураскааткан чуратан чуруктарының делгелгези. Спорттун, уран чүүлдүн хоочуннары-биле ужуражылгалар. «Төөгү болгаш амгы үе» деп кино көрүлдө. Ноябрь 3-те 13-15 шактарда, «Отчугаш» кинотеатры.
- 12 «Кызыл бөртчүгөш өңүктөриниң аразында» деп уругларның концерт сезонунуң ажыдышыны. Ноябрь 3-те 15-17 шактарда, Тываның күрүне филармониязы.
- 13 «Чөпшээржилге болгаш чаңгыс эп-

- сеткил» деп элээди уругларга лекция-беседа. Ноябрь 3-те, «Строитель» Культура бажыны.
- 14 «Бис кады бис» деп диско-кежээ. Ноябрь 3-те 18-22 шактарда, «Енисей» Культура бажыны.
- 15 «Төөгүден—келир үеже» деп аныяктар концерти. Ноябрь 3-те 17 шакта, Улусчу чогаадылга бажыны.
- 16 «Ура, дыштанылга эгелээ» деп программа. Ноябрь 3-те 12 шакта, «Строитель» Культура бажыны.
- 17 Стол теннизинге Тыва Республиканың чемпионнады. Ноябрь 3-4-те 8 шакта, «Ирбис» спорткомплекс.
- 18 «Россия — бистиң ниити бажынымыс» национал чоннар аразында спортчу фестиваль. Ноябрь 3-4-те 10 шакта, Ярыгин спорткомплекске.
- 19 «Күжүвүс—чаңгыс эп-сеткиливисте» деп чоннуң чыыжы. Ноябрь 4-те 10 шакта Арат шөлүгө.
- 20 «Россия—бистиң өргээвис» деп байырлыг концерт. Ноябрь 4-те 16 шакта, Улусчу чогаадылга бажынынга.
- 21 В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының 30 чылынга тураскааткан байырлыг концерт. Ноябрь 4-те, 17 шакта.
- 22 «1612 чыл: тодаргай эвес үениң хрониказы» деп кинонун көрүлдө. Ноябрь 4-те 15.40 шакта, «Найырал» кинотеатры.
- 23 «Бис чаа үени бис» деп бичи уругларга дискотека. Ноябрь 4-те 14-17 шактарда, «Енисей» Культура бажыны.
- 24 Д.С. Лихачевтун 100 харлаан юбилейинге тураскааткан «Кижиде шупту чүүл чараш болур» деп кезээ. Ноябрь 4-те А. Чехов библиотеказынга, 17-19 шактарда.
- 25 Тимуржу ажилдар: «Назылап кырааннар хоочуннарга болгаш Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчилеринге дуза» деп акция. Ноябрь 1-ден 10-га чедир болур.
- 26 Автомобиль бөгүнге чедир «Ретро—Авто—Мото» деп республика чергелиг көрүлдө болур. Ноябрь 7-де Арат шөлүгө, 11 шакта.
- 27 70-80 чылдарның ырыларының концерти. Ноябрь 7-де 18 шакта, филармонияга болур.

ТӨПТЕ — ДИРИГ ХОЙЛАР, НОГАА, ТАРАА АЙМАА...

Ноябрь 2-де Тывага көдээ ажил-агый чылының түңнелдерин үндүрер байырлал болуп эртер. Кызыл хоорайның төвү — Тыва эки турачылар кудумчузунга — «Алдын күс» ярмарка-садыг-саарылгазы болур.

Көдээ ажил-агый ямызының дыңнатканы-биле алырга, аар эвес өртек-биле янзы-бүрү көдээ ажил-агый барааннарын — тараа, чарба-даа шээр малга чедир ярмаркага садар. Ол-ла хүн 15 шакта Көдээ ажил-агый ямызынга республиканың тергиниң дээн ногаажыларын алгап-мактаар езулал болур.

Кезээ Улусчу чогаадылга бажынынга көдээ ажил-агыйның мурнакчыларынга күрүне шаңналдарын тыпсыр, оларга байырлал концертин бараалгадыр. Тывага Көдээ ажил-агый ажилдакчызының хүнүн байырлал демдеглээрин орай хуусааже чылдырган болгаш ону дүжүт ажаалдазының доозул-

ганынга тураскаадыр көрдүнген турган. Республикага кандаашкыныг чай болганы-биле дүжүт хөй эвес болган — 6506 тонна тараа. Дүжүттүн ниитизи-биле ортумак кемчээли гектардан 5 центнер болган. Эң-не хөй дүжүткүрү — гектардан 7,6 центнерни Барыын-Хемчик кожуунга алган. Аңаа сугаттыг черлерни неперенгей-биле ажылаан.

Ноябрь 2-де колдуунда-ла үнүш болгаш болбаазырадылга ажилдакчыларын алгап-мактаар. Малчыннарга байырны республика август айда Наадын хүннеринде чедиргенин сагындыраал.

Бистиң корр.

ШКОЛАГА изиг байыр!

Каас-чараш чурумалдыг Аянгатының ортумак школазының ноябрь 2-де 75 чыл ою-биле ТЫРТЫК, КУДУС СААЯЛАРНЫҢ уруг-дарыы чалбырааштыг изиг байырын чедирбишаан, кайгамчыктыг аас-кежик, чедишкенини күзеп, дараазында одуругларын бараалгатты:

Аян ырлыг, омак-хөгүлүг бичи чаштар

Айыраңнаан чечектерин белек кылдыр

Аныяк, кырган башкыларга йөрээл номчааш,

Ат-сывын таныштыргаш, тудар-сунар!

А,Б үжүк борбак мээже аалдаан соонда,

Ажы-төлдер, карак кызы өөренир-ле,

Ада-ие, төрөл-дөргүл өөрүшкүлүг,

Алыксанчыг дөрттү, бешти, магадаар-ла!

Аажы-чаңга «чараш» атты чаалаан соонда,

Ажыл-ишчи эвилең-ээлдек сургуулдар-даа

Амыр-сергек, дун-хүн чокка катаптааштын,

Алып-шалап эртемнерже шымнып кирер!

Алыс күзел саадал чокка боттанырга,

Аас-кежик өктередир алып баткаш,

Амыраан-на, чимирээни-не эш-өөрүн,

Ааржы-хойтпак, аш-чемниг уткуурлар-ла!

Аяныг-ла чурумалдыг Аянгатым,

Арбын көвей оглу, кызы бай-шыырак.

Алдар-атты шаңнаттыргаш, кара-даа бол,

Амыр-тайбың Тывавыстың чогааралы!

Хүндүктел-биле,

Кызыл хоорайда чурттап чоруур өөреникчизи

Артур ТЫРТЫКОВИЧ СААЯДАН.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак ачавыс Александр Кошкаевич ДАМБАНЫ сөөлүг орукче үдежил, материалдыг болгаш моральдыг дузаны көргүскен ТР-ниң Көдээ ажил-агый ямызынга, Эрзин кожуунунуң Төлээлекчилер хуралынга, Эрзин кожуунунуң чагыргазынга, Бай-Даг сумузунуң Төлээлекчилер хуралынга, Бай-Даг суму чагыргазынга, дөргүл-төрелдеривиске, кудаларывиска, эш-өөрүвүске, ажилдап чоран коллективинге четтиргенивисти илередип тур бис.

Өөнүң ишти, ажы-төлү база төрээнеринден.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, Тыва Республиканың Чазаа Бай-Тайга кожуунунуң чагырга даргазы Михаил Сентябровиц Монгушка оюн ачавы

Сентябрь Балданович

МОНГУШТУҢ

үр эвес аарааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

РФКП-ниң Кызыл хоорайда комитеди, РФКП-ниң Тываның республиканың комитеди партияның хоочуну, Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчизи болгаш Кызыл хоорайның Хүндүлүг хамаатызы

Николай Иванович

ИВАНОВТУҢ

86 харлап чораш мөчээни кажыыдал-биле дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Тыва Республиканың ИХЯ-ның дежурный кезээниң медээзин езугаар алырга, бо чылдың октябрь 22-ден 28-ке чедир республиканың девискээринге 83 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген. 6 орук-транспорт озал-ондаа бүрүткеттинген, ооң түңнелинде 3 кижин амы-тыннандан чарылган, 4 кижин янзы-бүрү кемдээшкенин алган.

Кызыл кожуун. Октябрь 24-те Кадыр-Орук деп черде малчынның коданымче оорлар халдааш, назы четпээн ийи оолду бижек-биле коргудуп тургаш, бир баш шээр малды күш-биле былаап алгаш чоруй барган. Бо факт-барымдаа езугаар РФ-тиң Кеземче кодекзиниң 162 чүүлүнүн 2 кезээ-биле кеземче херээни оттурган. Шагдаа ажилдакчылары дүрген иствелгени чорутканының түңнелинде каразыттырган шериг албаны эртырип турар амгы үеде шөлээлпел келген солдат аныяк оолду чурттап турар черинден тудуп алган, бир шээр малдың эддин тып алган, ону когараан кижиге эгиткен. Ийи дугаар каразыттырып турар кижини база илереткен.

Кызыл хоорай. Октябрь 28-те дүне «Мегабайт» магазинниң кирер эжини оорлар үрөп киргеш, 74 муң 900 рубльди оорлай берген болган. Оорларны тывар болгаш тудар хемчеглерни милиция ажилдакчылары дораан алган, үр-даа болбаанда каразыттырган ийи аныяк оол туттурган. Оларны үжөп көөрге, оорлап алган акшазы бар болган, санап көөрге 1 муң 900 рубль четпээн. Ону чарып четтигипкен болган. Амгы

үеде олар оор херээни үүлгеткениниң дугайында өчүүн бере бергеннар. РФ-тиң Кеземче кодекзиниң 228 чүүлүнүн 2 кезээ-биле кеземче херээни оттурган.

Кызыл хоорай. Октябрь 25-те Титов биле Безымянная кудумчузунуң белдинге шагдаалар көрүп турда, хамааты Иргит бир-ле шарыглыг чүвени черже октапкан. Хынап көөрге, наркотиктиг будумел 2441 грамм 75 мгграмм деңзилиг марихуана болган. РФ-тиң Кеземче кодекзиниң 228 чүүлүнүн 2 кезээ-биле кеземче херээни оттурган.

Кызыл кожуун. Октябрь 22-де 17 шак ажып турда, «ВАЗ-2106» автомашинаның чолаачызы Каа-Хем суурнун Таежная кудумчузу-биле чоруп оргаш, хенертен кудумчуну кежир маңап бар чораан 1997 чылда төрүттүнген назы четпээн уругну таварыпкан. Уругну эмнелгеге чедирген соонда, каш шак эрткенде, ол чок болган. РФ-тиң Кеземче кодекзиниң 264 чүүлүнүн 2 кезээ-биле кеземче херээни оттурган.

Улуг-Хем кожуун. Октябрь 27-де Улуг-Хем кожуунунуң Хая-Баары деп черге «УАЗ-469» автомашина аңдарылганының түңнелинде озал-ондактан алган кемдээшкенинден чолаачызы ол-ла черинге амы-тыннандан чарылган.

Кызыл хоорай. Октябрь 27-де «ВАЗ-21124» автомашинаның чолаачызы Магистральная кудумчузу-биле барыын угланышыкыныг чоруп оргаш, Спутник суурже ээр орукка удур чоруп орган «УАЗ-396292» автомашинаның мурнунга үстүрген. «ВАЗ-21124» автомашинаның чолаачызы алган кемдээшкенинден озал-ондак болган черге амы-тыннандан чарылган. ТР-ниң ИХЯ-ның парлагга албаны.

БАЖЫҢ садып тур бис

Таңды кожуунунуң Дүрген суурда 4 өрээлдиг дыка чылыг болгаш херим иштинде суглуг бажыңны дораан садып тур бис. Бажыңның документилери белем.

Таңды кожуунунуң Сосновка суурда 1 өрээлдиг бажыңны (5 соток садыг, чер участогу 50 соток); оон аңгыда картошканы, чыжыргана үзүн садып тур бис. Тел.: 89632512819; 89133497092.

Мария Донгаковна ДАР-ЖАЙНЫҢ адында 2001 чылдың декабрь 10-да сериязы К №924944, Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө департаментиниң тывысканы «Күш-ажылдың хоочуну» шынзыдылганы оон читкени-биле күш чок деп санаар.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниятилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөрөдөлгө — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, үлөттүр килдистери — 2-17-09, 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделдада үш катал үжөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8366. Чагыр 135.

e-mail: shyn@tyva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Балк "ТываКредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлагга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамалык Орталык Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «ШЫН» солуму 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечелелди дугаары — ПИ № 16-0610. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» күрүмениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетююн-Кравченко, 1).

Солунда парлагтынган материалдарың авторларының бодалдары редакцияның тужуу-биле дүүшпейн барып болур. Айттылган сакилары болгаш өскө-даа фактылары, дыңналыгыңың элээ авторлар боттары харылаар.